

Volume 9, Issue 3, May 2022, p. 266-287

Article Information

Article Type: Research Article

This article was checked by iThenticate.

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.3166>

ArticleHistory:

Received

01/03/2021

Accept

06/05/2022

**Available
online**

15/05/2022

**COMMITMENT OF INTERPRETER SAYYID QUTB IN THE
WORK OF ABU SAHL MOHAMMAD AL-MAGHRAOÛ
-HZ. MOSES AND HZ. UTMAN EXAMPLE-**

EBÛ SEHL MUHAMMED e1-MAGRÂVÎ'NİN "e1-MUFESSİRÛN" ADLI
ESERİNDE SEYYİD KUTUB'U TENKİDİ
-HZ. MUSA VE HZ. OSMAN ÖRNEĞİ-

Hacı ÇİÇEK¹

Abstract

In the context of social relations, human nature is not innocent. Although a person claims to think deeply and deal with an event in detail, it is possible to make mistakes from time to time. It is possible that these errors are sometimes on a small scale and sometimes on a large scale. So much so that even the prophets did not avoid making mistakes in the process that they did not have any data originating from revelation. Allah described such mistakes of theirs as landslides/slippage (Baqara, 2/36) and then showed them the most ideal way of behavior. Sometimes a leader's subordinate may make a different suggestion to his leader. In this regard, many different examples can be given in the life of the Prophet. For example, in the Battle of Badr, a companion's suggesting a different place to the prophet about fixation of the military quarters, the prophet's acceptance. As it is known, it is natural to have different views and different interpretations in every place and place where people are. In this respect, accepting people as infallible means giving them a superhuman status in a way, which we think does not quite agree with the teachings of the Qur'an on the subject. Different thinking, different perception and different interpretations will bring along the criticism activity. In fact, criticism is the most ideal tool to complete the missing or missing point. In this study, the owner of the commentary Abu Sahl Mohammad al-Maghraoui's work al-Mufassirûn Beyne't-Te'vil ve'l-İsbât fi Âyâtî's-Sıfât, prophet Moses and the criticism of Sayyid Qutb (d.1966) about the third caliph Osman is discussed. Keywords: Maghraoui, Sayyid Qutb, Criticism, Prophet Moses, Caliph Otman.

Özet

Sosyal ilişkiler bağlamında insan, doğası gereği masum değildir. İnsan, her ne kadar derin düşündüğünü, bir olayı etraflıca ele aldığını iddia etse de zaman zaman hataya düşmesi muhtemeldir. Söz konusu hataların, kimi zaman küçük

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Ün. Eğitim Fak. Arap Dili Eğitimi Bölümü. e-mail: hcicek02@hotmail.com ORCID.ORG: 0000-0003-4735-6349

ölçekte kimi zaman büyük ölçekte olması mümkündür. Öyle ki peygamberler bile, ellerinde vahiy kaynaklı bir verinin bulunmadığı süreçte hataya düşmekten kurtulmamışlardır. Allah, onların bu tür hatalarını zelle/ayak kayması (Bakara, 2/36) diye nitelemiş, daha sonra ise en ideal davranış şeklini onlara göstermiştir. Bazen bir liderin emrindeki kimse, liderine farklı bir öneride bulunabilir. Bu konuda Hz. Peygamber'in hayatında farklı örnekler verilebilir. Mesela Bedir savaşında, askerî karargâhın tespiti konusunda bir sahabinin, Hz. Peygambere farklı bir yeri önermesi, Hz. Peygamber'in de onun görüşünü kabul etmesi bunun en canlı örneği sayılabilir. Malum olduğu üzere insanların bulunduğu her yer ve mekânda farklı görüşlerin, farklı yorumların bulunması da doğaldır. Bu itibarla insanları hatasız kabul etmek, bir bakıma onlara insanüstü bir statü vermek demektir ki bu, Kur'an'ın konuya ilişkin öğretileriyle pek uyuşmadığı kanaatindeyiz. Farklı düşünme, farklı algı ve farklı yorumlar, beraberinde eleştiri aktivitesini de getirecektir. Zaten eleştiri, eksik kalan veya eksik görülen noktanın tamamlanması için en ideal araç durumundadır. Bu çalışmada tefsir sahibi Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman el-Magrâvî'nin, el-Mufessirûn Beyne't-Te'vîl ve'l-İsbât fi Âyâti's-Sifât adlı eserinde Hz. Musa ve üçüncü halife Hz. Osman hakkında Seyyid Kutub'u (ö.1966) eleştirisi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Magrâvî, Seyyid Kutub, Eleştiri, Hz. Musa, Halife Osman.

GİRİŞ

Sosyal ilişkilerin başladığı zamandan bu yana doğal olarak tenkit, eleştiri kültürü de devreye girmiştir. Tenkit, kimi zaman bir şahsa kimi zaman şahsın sanatına yöneltmiştir.

Malum olduğu üzere her insanın aklı melekesi, yorum gücü ve algı düzeyi bir değildir. Bu itibarla her mekân ve zamanda -bütün konularda olmasa da- insanların birçok konuda farklı analiz ve yorumları olacaktır. Bu, hep var olacak, insanlıkla beraber devam edecektir. Bu farklılığı "ihtilâf" sözcüğüyle tanımlamak mümkündür. Burada önemli olan, muhalif kişinin, farklı görüş ve düşüncelere getirdiği tenkid ve yorumların, insaf ve adalet ölçülerine ne denli bağlı olduğudur. Kanaatimizce yorumları eleştirilen kimsenin, hayatta olup olmaması da tenkit sahibinin eleştiri dozunu ayarlamada belirleyici olması gerekir. Zira hayatta olan kimse fikirlerini savunup eleştirilere cevap verme imkanına sahipken, hayatta olmayan kimse için böyle bir şey söz konusu değildir.

İnsanoğlu hatadan berî değildir, dünya hayatında gerek sosyal gerek kültürel faaliyetlerde buldukça, ama az ama çok, hata işlemeye devam edecektir. Ölüler hata işlemez; zira onların herhangi bir sosyal aktiviteleri bulunmamaktadır. Bu itibarla Kur'an, ismet/günahsız sıfatına sahip peygamberler için "zelle"² sözcüğünü kullanırken, peygamber olmayanların hata işlemesini göz ardı etmek, hatta yanlışlarını seslendirenleri farklı şekillerde itham etmek, Kur'an üslubuna ne kadar uygundur?

Aslen Mağribli olup tahsil hayatını Suud'da tamamlayan Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman el-Magrâvî, *el-Mufessirûn Beyne't-Te'vîl ve'l-İsbât fi Âyâti's-Sifât* adlı eserinde Seyyid Kutub'un (ö.1966) *Kur'an'da Edebî Tasvir ve İslâm'da Sosyal Adalet* adlı eserlerinde Hz. Musa³ ile Hz. Osman (ö.35/656)⁴ hakkında yaptığı bazı yorumları ele

² "Zelle"; Arapça bir kelime olup tökezlemek, ayağı sürçmek, ayağı kaymak, hata yapmak, yanılmak, yanlış yapmak; doğru yoldan çıkıp kötülüğe sapmak, "ezelle" ise birini doğru yoldan çıkarmak; kaydırmak, kaymasına sebep olmak, yanlış sürüklemek demektir. Aynı fiil kökünden türemiş olan "mezilletu" kelimesi ise "Kendisinde ayakların kaydığı kaygan yer ve zemin" demektir. Bkz. Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, (Kâhire: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.), 7/349-350; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, (Beyrût: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, 2001), 8/114; Ebû Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrût: Dâru Sâdır, H/1300), 11/306; Muhammed Murtazâ Zebidî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Kâhire: Dâru'l-Hidâye, ts.), 40/306; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-Munîr fi Garibi's-Serhi'l-Kebîr li'r-Râfi'i*, (Beyrût: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.), 1/254; Ebu'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâga*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1/419.

³ Seyyid Kutub, *et-Tasvîru'l-Fennî fi'l-Kur'an*, (Kâhire: Dâru's-Şurûk, 2004), 200-203.

⁴ Seyyid Kutub, *el-Adâletu'l-İçtimâiyyetu fi'l-İslâm*, (Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1995), 159-162.

almış, kritiğini yapmış ama kanaatimizce İslâm düşüncesi tenkit sistematığına göre davranmamış, muarızını yerden yere vurmuş; hatta onu “sapık” ve “bütün kötülüklerin odağı” diye nitelemiştir.⁵

Konuya geçmeden önce görüşlerini ele aldığımız Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman el-Magrâvî hakkında kısa bir bilgi vermek istiyoruz. Onun hakkında dikkatimizi çeken noktalardan biri de hiçbir eserinde biyografisine dair derli toplu bir bilginin bulunmamasıdır.

1.Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman el-Magrâvî Kimdir?

Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman Magrâvî, Güney Tunus’un Râşidiye bölgesinin “Gurfe” mıntıkasında 1948 yılında doğmuştur. Henüz beş yaşında iken Okul Öncesi Merkezi’ne girmiş, on yaşında Kur’ân’ı ezberlemiştir. Karaviyyûn Üniversitesi’ne bağlı Miknâs İslâm Enstitüsü’ne kaydolmuştur. Daha sonra Marâkeş’te temel öğretim için İbn Yusuf Enstitüsü’ne kaydolmuştur. Geri kalan öğrenimini tamamlamak için Medine-i Münevvere’ye göç etmiş, orada üniversiteye kaydolmuştur. Yüksek öğreniminden sonra master ve doktora programlarını bitirmiştir. Kendisinin ifadesine göre tek amacı, insanların Kur’ân ve Sünnete dayalı sahih dinin öğretilerine dönmesi için çaba sarf etmektir.

Daha sonra Tunus Karaviyyûn Üniversitesi’nde tefsir, hadis ve akaid derslerini okutmuştur. Marâkeş’te otuz yıl boyunca camilerde hutbe ve konferanslar vermiştir. Tunus’ta Kur’ân ve Hz. Peygamber’in sünnetine davet amacıyla dernek ve vakıf faaliyetlerinde bulunmuştur. Birçok uluslararası kongre ve sempozyumlara katılmıştır. 2021 yılı itibarıyla hayattadır.⁶

1.1.Hocaları

Kalemi ve dili keskin, kimi zaman ise incitici olan Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman el-Magrâvî’nin, oldukça çalışkan ve üretken bir yazar olduğu anlaşılmaktadır. Öğrenim sürecinde birçok hocadan ders almış, talim görmüştür. Onlardan bazıları şunlardır:

1-Muhammed Takiyuddin el-Hilâlî (ö.1987) 2-Muhammed el-Emin eş-Şinkîti (ö.1974), 3- Abdülaziz b. Bâz (ö.1999), 4-Muhammed Nâsiruddîn Elbânî (ö.1999), 5-Abdülmuhsin el-Abbâd, 6-Abdullah Guneymân, 7-Hammâd el-Ensârî (ö.1998), 8-Ebû Bekir el-Cezâirî (ö.2018), 9-Abdullatif Âl Abdullatif, 10-Abdussamed el-Kâtib (ö.2010), 11-Nâsiru’r-Reşîd.

1.2.Magrâvî’nin Öne Çıkan Başlıca Eserleri

Magrâvî’nin çeşitli konularda birçok irili ufaklı eseri bulunmaktadır. Onun öne çıkan eserlerini aşağıdaki şekilde belirtmemiz mümkündür:

1-*et-Tadabbur ve’l-Beyân fi Tefsiri’l-Kur’ân bi Sahîhi’s-Sunen*

Magrâvî’nin bu eseri, kırk cilttir. Müellif, eserini kaleme alma nedenini “mukaddime” bölümünde geniş şekilde izah etmiştir.⁷

2-*el-Mufessirûn Beyne’t-Te’vîl ve’l-İsbât fi Âyâti’s-Sıfât*

Magrâvî, bu eserinde Mu’tezile, Cehmiyye, Eş’ariyye, Selefîyye gibi birçok ekole sahip kişilerin tefsirlerini incelemiş, Selefin anlayışı doğrultusunda onların kritiğini yapmıştır.

3-*Mevsûatu Mevâkıfi’s-Selef fi’l-Akîde ve’l-Menhec ve’t-Terbiyye*

Magrâvî’nin on ciltten oluşan bu eseri, şu şahısların biyografisiyle başlamaktadır:

1..Cilt: Hamza b. Abdülmuttalib (ö.3/625), 2.Cilt: Emîrû’l-müminîn Ömer b. Abdülaziz (ö.101/720), 3.Cilt: Mâlik b. Enes (ö.179/795), 4.Cilt: Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), 5.Cilt: Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/923), 6.Cilt: Muhammed b. İshâk b. Mende (ö.395/1005), 7.Cilt: Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Bagavî (ö.516/1122),

⁵ Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman el-Magrâvî, *el-Mufessirûn Beyne’t-Te’vîl ve’l-İsbât fi Âyâti’s-Sıfât*, (Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 2000), 1367-1376.

⁶ <https://ar.islamway.net/scholar/1491/profile>; <http://midad.com/scholar/44307>; <https://ar.wikipedia.org/wiki>

⁷ Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman el-Magrâvî, *et-Tadabbur ve’l-beyân fi tefsiri’l-Kur’ân bi sahîhi’s-sunen*, *Mukaddime*, (Beyrût: Mektebetu Mişkât el-İslâmiyye, 2014), 1/33.

8.Cilt: Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiyye el-Harrânî (ö.728/1328), 9.Cilt: Muhammed b. Abdulvahhab (ö.1206/1792), 10.Cilt: Muhammed el-Emîn eş-Şinkîti (ö.1974)

4-*el-Akîdetu's-Selefiyye fî Mesiratiha't-Târîhiyye ve Kudratihâ alâ Muvâcahati't-Tahaddiyât*

Bu eserde müellif, kelâmî selefî düşünceyi ve ona mensup alimlerin yorumlarını⁸, akideye dair bazı kavramları detaylıca açıklamıştır.⁹

5-*Men Sebbe's-Sahâbe ve Muâviye fe Ummuhu Hâviye*

Magrâvî, bu eserinde Muâviye b. Ebû Süfyan'a (ö.60/680) hakaret eden, söven kişilerin cehennemlik olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Kendisi, eserde Muaviye'nin gerek sivil gerekse askerî sahada yaptıklarını ele almıştır.

6-*Mevkifu'l-İmâm Mâlik mine'l-Akîdeti's-Selefiyye*

Müellif, bu eserinde İmam Malik'in (ö.179/795) selefî çevredeki konumunu, hadisteki yerini, müşriklere ve bidat ehline tutum ve davranışını ele almıştır.¹⁰

7-*Ehlu'l-İfk ve'l-Buhtân: es-Sâddûn 'ani's-Sunneti ve'l-Kur'an*

Bu eserde ise müellif, kendi kanaat çevresinin yorumlarından hareketle Kur'an ve Sünnet'e dair içselleştirmedeği yorumları, iftiraları ele almış, kritiğini yapmıştır.¹¹

8-*Fethu'l-Berr fî't-Tertîbi'l-Fikhî li-Temhîd ve İstizkâri İbn Abdilberr*

Endülüslü muhaddis ve Mâlikî fakîhi Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilberr'in (ö.463/1071) *et-Temhîd limâ fî'l-Muvaftâ' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd* eserine *Fethu'l-Berr fî't-Tertîbi'l-Fikhî li-Temhîd ve İstizkâri İbn Abdilberr* adını taşıyan bu çalışma, Magrâvî tarafından fikhî konularına göre yeniden düzenlenmiş, hadisleri tahrîç edilmiş, bir mukaddime ve on iki cilt halinde yayımlanmıştır.¹²

1.3. Magrâvî'nin Başlıca Görüşleri

Fikhî olarak Hanbelî mezhebi müntesibi; kültürel olarak Muhammed Abdulvahhab'ın öğretilerine bağlı, siyasal anlamda ise daha çok, Suudî Arabistan Krallığı'na tabi olan Magrâvî'nin görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür:

Magrâvî, Harici fırkalarının tümüne karşı olduğunu; bid'at ve hevâ ehlinden gerek dirisinden gerekse ölüsünden son derece kaçınılmasını, onlara iltifat edilmemesini, meclislerinde oturulmamasını tavsiye etmiştir. Bu konuya dair Abdullah b. Ömer (ö.3/693), Ebû Kılâbe (ö.104/722), Eyyüb Sahtiyânî (ö.131/749), Süfyan Sevrî (ö.161/778), Leys b. Sa'd (ö.175/791), İmam Mâlik (ö.179/795), İbn Uyeyne (ö.198/814), Abdullah b. el-Mübârek (ö.181/797), Vekî' b. Cerrâh'dan (ö.197/812) bazı deliller nakletmiştir. İmam Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), İbn Teymiyye el-Harrânî, İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) ve Muhammed Abdulvahhab'tan sitayişle söz etmiş, onlardan deliller getirmiştir.¹³

⁸ Buradaki Selefî akımdan kasıt, İslâm bilim dallarından Kelâm ilmindeki kanaat çevresi kastedilmiştir. Günümüzdeki Hariciliğin bir yansıması olan DEAŞ/İŞİD ve benzeri ideolojik akımlar ile ilgisi bulunmamaktadır. Zaten Magrâvî, adı geçen oluşuma ve benzerlerine karşı olduğunu söylemiştir. <http://howiyapress.com/>

⁹ Magrâvî, *et-Tadabbur ve'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'an*, Mukaddime, 32-33.

¹⁰ Bkz. Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman el-Magrâvî, *Mevkifu'l-imâm Mâlik mine'l-akîdeti's-selefiyye*, (eş-Şârîka: Dâru'l-Feth, 1996).

¹¹ Magrâvî, *Ehlu'l-İfk ve'l-buhtân: es-sâddûn 'ani's-sunneti ve'l-Kur'an*, (Kâhire: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ts.).

¹² Bkz. Magrâvî, *Fethu'l-ber fî't-tertîbi'l-fikhî li-temhîdi İbn Abdilber*, (Riyâd: Macmûatu't-Tuhaf en-Nefâis ed-Devliyye, 1996).

¹³ Magrâvî, *Mevsûatu mevâkifi's-selef fî'l-akîde*, mukaddime, 17-32.

Bilginlerin biyografilerini ele alırken, en başta onların hayatlarına değinmiş, sonrasında ise onların Müşriklere, Haricilere, bid'at ehline; Râfıziler'e¹⁴, Cehmiyye'ye, Murcie'ye, Kaderiyye'ye ve Süfilere karşı tutumu gibi konu başlıkları açmıştır.

Magrâvî, daha sonra İslâm'a girmiş gibi görünen Yahudi ve Fars kökenli fırkaların, kuruluşlarından itibaren ve uğursuz uzun tarihleri süresince şirk ve zındıklığı yayma misyonunu üstlendikleri görüşünü paylaşmıştır. Onların, Hz. Peygamber'in sahabelerini kötileyip aşağıladıklarını, tekfir ettiklerini vurgulamıştır. Ona göre sufilerin, birçok usul ve dinî adet ve gelenekleri bağlamında Rafizî kanaat çevresine katkıda bulunduğunu, her iki anlayışın sadece isim noktasında ayrıldıklarını söylemiştir.¹⁵

Bir taraftan kendi kanaat çevresinin bazı mensuplarına kıyasla daha hoşgörülü bir resme sahip olsa da diğer taraftan eserlerinden anladığımız kadarıyla görüşlerini merkeze oturtmakta, farklı görüş ve yorumların sahiplerine son derece sert davrandığı görülmektedir.¹⁶

Magrâvî'nin, Seyyid Kutub'un yorumlarına dair eleştirilerine geçmeden önce "tenkid" kavramının sözlük ve terim anlamlarına kısa da olsa değinmemiz yerinde olacaktır.

2. Tenkid Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

Türkçede sıklıkla kullanılan "tenkid" kavramı Arapça bir kelime olup n-k-d fiil kökünden türemiştir. Adı geçen fiilin mezid/ziyadeli "tef'îl" kalıbının mastarıdır. Sülasî/üçlü mücerret/soyut fiilin ism-i faili "nâkid/tenkid eden", ism-i mefulü ise "menküd/tenkid edilen" şeklinde gelir.¹⁷ Anlamı ise "bir kimsenin ya da bir şeyin iyi/kaliteli veya kötü/kalitesiz vb. yönlerini tespit edip ortaya çıkarmaktır."¹⁸ Nâkid kelimesinin anlamı "eleştirmen" demektir. Sanat, edebiyat, tiyatro, hukuk ve metin eleştirmeni onlardan bazılarıdır.¹⁹ Birçok alanda tenkid olduğu gibi "en-nakdu'z-zâtî" diye bir tenkid çeşidi de vardır ki kişinin, kendi hatalarını tenkid etmesi, yani "öz eleştiri", "otokritik" yapmasıdır.²⁰

Münekkid ise "tenkid eden", "kötüyü iyiyi ayırabilen ve onları dil ile seslendiren", "hata ve noksanları söyleyen" kimse demektir. Aynı fiilden eleştiri karşılığı olarak kimi zaman "nakd", "intikad" ve "tenakkud" kelimeleri kullanılmaktadır.²¹

Arapçadan Türkçeye geçmiş olan nâkid/para kelimesi de n-k-d fiilinden türemiş bir kelimedir. Gerçek para ile sahte parayı ayırt etmek için "nekade 'umle" deyimini kullanılır.²²

¹⁴ Mesela Magrâvî, İran devriminin ilk dinî lideri Ayetullah Humeynî için "Habis adam, Müslümanlara ve ehl-i sünnet camiasına karşı hile ve entrika sancığını taşıyan, takiyye ile düşüncesini gizleyen, eserlerinde ehl-i sünnete kinini kusan, onları küfür, irtidat ve nifakla itham eden, Kur'an'ın tahrif edildiğine inanan, Yahudileri seçkin millet olarak gören, İran halkını Hicaz, Irak ve Küfe halkından üstün tutan, Şia'nın/Rafizilerin aşırı (Gulât) mezhebi İna Aşeriyye Caferiyye'ye mensup adam vs. nitelendirmelerde bulunmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. *Mevsûatu Mevâkıfî's-Selef*, 10/163-173. Malum olduğu üzere İna Aşeriyye/Caferiyye/İmamiyye mezhebi, bazı yanlışları olmakla birlikte, kelamcılar tarafından Gulât kategorisinde sayılmamıştır. Bkz. Ethem Ruhi Fıglalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 187-210; Mustafa Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 617-642.

¹⁵ Magrâvî, *Mevsûatu Mevâkıfî's-Selef fi'l-Akide, Mukaddime*, 30-33. Merhum şehid Şeyh Şâmil ve Ömer Muhtar'ın sufililiğine kim ne diyebilir? Merhum Seyyid Kutub'un *Fi zilâli'l-Kur'an* adlı tefsirini Farsçaya çevireni müşrik ya da zındık diye nitelemek, ne kadar doğrudur? Zira ehl-i kibleyi tekfir etmeme, Ehl-i Sünnet'in temel görüşleri arasında yer almaktadır.

¹⁶ Bkz. Magrâvî, *el-Mufessirün*, 625, 626, 630, 663, 667, 722-724, 578, 1580, 1272, 1273, 1275, 1278, 1280, 1281, 1353, 1357, 1360, 1454, 1588.

¹⁷ Ahmed Muhtâr Abdulhamid Ömer, *Mu'cemu'l-lugati'l-Arabiyye el-mu'âsıra*, (Beyrût: Alemlü'l-Kutub, 2008), 3/2264.

¹⁸ Ebu'l Hüseyin Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, (Beyrût: Dâru'l Ciyl, 1991), 5/467; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrût: Muessesetu'l Alami, 2005), 3/425; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 9/230.

¹⁹ Bkz. Ahmed Muhtâr, *Mu'cemu'l-lugati'l-Arabiyye el-mu'âsıra*, 3/2265.

²⁰ Ahmed Muhtâr, *Mu'cemu'l-lugati'l-Arabiyye el-mu'âsıra*, 1/801. Ayrıca bkz. Mehmet Yolcu, Kur'an Işığında Tartışma / Muhaverenin Temel Kuralları ve Başarılı Yöntemi, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1 (2009): 57-91.

²¹ Geniş bilgi için bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 9/230.

3-Magrâvî'ye Göre Seyyid Kutub

Magrâvî'nin *el-Mufessirûn* adlı eseri incelendiğinde onun sadece Seyyid Kutub'u eleştirmede görülecektir. Kendisi Seyyid Kutub'u "bütün kötülükleri kendisinde toplayan kimse" olarak nitelemiş, kelimelerle selefilik perspektifinden müteşabih ayetleri yorumlamayan müfessirleri ya Mutezili/Muattili ya Eşarî ya mübtedi'/bidatçı veya Rafizî diye damgalamış, yerden yere vurmıştır.

Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö.538/1144)²³, Ebû Abdullâh Muhammed el-Kurtubî (ö.671/1273)²⁴, Ferid Vecdî (ö.1954)²⁵ ve Said Havva (ö.1989)²⁶ Magrâvî'nin eleştirdiği müfessirlerden bazılarıdır. Eleştirdiği birçok kimsenin biyografisini birkaç sayfayla ele alırken, sadece beş satırla Seyyid Kutub'tan söz etmiştir. O, Seyyid Kutub hakkında şu nitelirmede bulunmuştur:

"Seyyid Kutub; gâh tasavvufa davet eden gâh sünneti reddeden, gâh Müslümanları şirk ve sapıklıkla gâh küfürle itham eden, gâh küfür ile İslâm'ı gâh Rafizilik ve Sünneti birbirine yakınlaştırmaya çağıran *Müslüman Kardeşler* ekolünün yetiştirip ortaya çıkardığı sapıklardan biridir. İhvan'ın bütün mensupları, mübarek selef metoduyla savaşıma konusunda birleşmişlerdir. Seyyid Kutub ise büyük kötülükleri kendisinde toplayan kimsedir."²⁷

Dikkat edilirse Magrâvî, bu eleştirisini Seyyid Kutub ile sınırlamamış, onun müntesip olduğu ve birçok İslâm ülkesinde legal siyasi çalışmaları olan *Müslüman Kardeşler* gibi köklü bir kanaat çevresini de tekdir ve tezyif etmiştir.

Magrâvî, Seyyid Kutub hakkında insaf ölçülerini zorlayan ifadeleri kullandıktan sonra çeşitli konularda onun eleştirisine girmiştir.

4.Magrâvî'nin, Seyyid Kutub'u "Kur'an'da Edebî Tasvir" Adlı Eserine Dair Eleştirisi

Ayetlere ilişkin kendi selefi yorumunu neredeyse kutsayıp imanla/itikatla özdeşleştiren Magrâvî, Seyyid Kutub'un *Kur'an'da Edebî Tasvir* adlı kitabının "*Kıssadaki Şahsiyetlerin Tasvir*" başlığındaki şu ifadelerini ele almıştır:

Şimdi de kıssadaki tasvir çeşitlerinden üçüncüsü üzerinde durmaya çalışalım. Bu, diğerlerinden bir tür ise de onu ayrı bir konu altında değerlendirmeyi uygun gördük. O konu kıssadaki şahsiyetlerin tasviri ve açıklanmasıdır.

Daha önce iki bahçe sahibi ile arkadaşının kıssasını, Hz. Musa ile kılavuzunun kıssalarını anlatmıştık.²⁸ Her ikisinde de bariz biçimde iki model vardı. Kur'an tasvirlerinin tümünde buna benzer tasvirler vardır. Bu nokta, kıssaların ortak niteliğidir. Bu, sanatsal bir özelliktir. Kur'an kıssalarının asıl amacı, insanları dine davet etmektir. Tabi bu arada edebi sanatları vurgulamayı da ihmal etmez. Kur'an'daki bütün kıssalarda bu özellik kendini gösterir ve çeşitli insan modellerini çizer. Kıssadaki şahısların sınırını genişletir, onları "model şahsiyetler" haline dönüştürür. Şimdi, onların bir kısmını özet, bir kısmını da detaylıca canlandırmak istiyoruz:

Örneğin Hz. Musa'yı ele alalım. Musa; sinirli/öfkeli²⁹ ve çabucak kızan lider tipine bir örnektir.³⁰ O, firavunun sarayında onun denetim ve gözetiminde büyümüş, güçlü kuvvetli bir delikanlı olmuştur.

²² Ahmed Muhtâr, Mu'cemu'l-lugati'l-Arabiyye el-mu'âsıra, 3/2264.

²³ Magrâvî, *el-Mufessirûn*, 722-724.

²⁴ Magrâvî, *el-Mufessirûn*, 1578, 1580, 1588.

²⁵ Magrâvî, *el-Mufessirûn*, 1360.

²⁶ Magrâvî, *el-Mufessirûn*, 1454.

²⁷ Magrâvî, *el-Mufessirûn*, 1367.

²⁸ Kalem, 68/17-33.

²⁹ Öfkelenmek, hüzünlenmek ve tepki göstermek gibi durumlar, tamamen beşeri özelliklerdir. Hem "öfke" hem "esef" niteliklerinin Hz. Musa'da toplandığının hikmeti ise onun bu konularda hassas olmasındandır. Bkz. Reşid Rızâ, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-hakim* (Tefsiru'l-menâr), (Kâhire: Heyetu'l-Mısriyye, 1990), 9/178.

“(Musa), halkının habersiz olduğu bir sırada şehre girmiş ve orada biri, kendi tarafından; diğeri düşmanı tarafından olan iki adamı kavga eder bulmuştu. Kendi tarafından olanın, düşmanına karşı ondan yardım istemesi üzerine, (Musa, o) kişiyi itekleyip işini bitirmişti (ölümüne sebep olmuştu)”³¹

Bu olayda açık şekilde öfkeye dayalı tepki gibi etnik asabiyet tepkisi kendini gösteriyor.³² Ama öfke kaynaklı bu tepki, çabucak kayboluyor ve her sinirli insanın yaptığı gibi özeleştiriyi yaparak şöyle diyor:

“Bu, şeytan işidir. Şüphesiz ki o, apaçık sapıtırıcı bir düşmandır” demişti. Musa: Rabbim! Doğrusu kendime zulmettim (başıma iş açtım). Beni bağışla dedi, Allah da onu bağışladı. Çünkü çok bağışlayıcı, çok esirgeyici olan ancak O’dur. Musa dedi ki; “Rabbim! Bana ettiğin iyiliğe karşılık, artık suçlulara destek olmayacağım.”³³

“Şehirde korku içinde, etraftı gözetleyerek sabahladı.”³⁴ Bu nokta, bilinen durumu tasvir eden bir ifadedir: Her davranışında belaya düşmekten ürken, çevreyi kolaçan eden kimsenin psikolojisi... Bu da asabi kimselerin karakteristik özelliğidir.³⁵

³⁰ Hz. Musa, Tur Dağı’ndan döndüğünde kavminin, Samiri tarafından yoldan çıkarıldığını (Tâhâ, 20/85) ve değişime uğradığını gördüğünden oldukça öfkelenmişti. Ayette geçen “Esef” kelimesi, öfkelenmekten sonraki “psikolojik durum” demektir. Bkz. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberi Câmiu’l-beyân fi te’vili’l-Kur’an, (Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 2000), 8/120. Hz. Musa’nın, kavminin değişime uğradığına dair Allah tarafından bilgilendirildiğini; bu nedenle son derece öfkeli ve üzgün bir halet-i ruhiyye ile döndüğünü kaydedenler de mevcuttur. Bkz. Muhammed b. Ali Şevkânî, Fethu’l-Kadir, (Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 1993), 2/282; Muhammed Ebû Zehra, Zehretu’t-tefâsir, (Beyrût: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, ts.), 6/2956; Vehbe b. Mustafa Zuhaylî, et-Tefsîru’l-munîr, (Dimaşk: Dâru’l-Fikr el-Muâsir, 1997), 9/99.

³¹ Kasas, 28/15.

³² Gerek peygamberler gerekse diğer insanlar olsun, beşer olmaları hasebiyle karakter bağlamında farklı olmaları doğaldır. Birisi diğerinden daha cesur veya sabırlı ya da tez canlı olabilir. Örneğin Hz. Musa ile Hz. İsa; Hz. Ömer ile Hz. Osman’ın karakter yapıları farklıdır. Şu tablonun, bu konuya ışık tutacağını sanıyoruz: Malum olduğu üzere Benî İsrail, peygamberleriyle bazı konularda pazarlık yapacak kadar ileriye gitmiş, savaş gibi zor zamanlarda peygamberlerine “*Sen ve Rabbin, gidin savaşın; biz burada oturacağız*” (Maide, 5/24) diyecek kadar küstahlaşmıştır. Hz. Peygamber’in bir sözü, Hz. Musa’nın öfkelerini çok iyi bir şekilde açıklamaktadır. Hz. Peygamber, Huneyn’de ganimetleri dağıtırken nifak ehlinde ve baş münafık Abdullah b. Übey b. Selul’un can dostu Muattib b. Kuşeyr, utanmadan, Hz. Peygamberi kastederek “*Bu dağıtımda, Allah’ın rızası gözetilmiyor*” deme cüretini göstermiştir. Onun bu küstah tavrı karşısında Hz. Peygamber’in rengi değişmiş, şöyle buyurmuştur: “*Allah ve Resulü, adaleti yerine getirmese, kim yerine getirecek? Allah, kardeşim Musa’ya rahmet etsin, O, bundan daha çok (kırıcı) sözlerle sınandı da sabretti.*” Bkz. **EBÜ ABDİLLÂH MUHAMMED b. ÖMER el-Vâkidî, el-Megâzî**, Marsden Jones, (Beyrût: Dâru’l-A’lamî, 1989), 3/949; Ebu’l-Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. Ali el-Makrizî, *İmtâu’l-esmâ bimâ li’r-resûl mine’l-ahvâl ve’l-emvâl ve’l-ve’l-hafede ve’l-metâ*, (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye,1999), 2/31, 9/301. Bazı kaynaklar ise Huneyn’de Cirâne’de ganimetler dağıtılırken Hz. Peygambere kaba söz sarf eden kişinin *Zulhuveysira/Hurkus b. Zuheyr* adlı münafık olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Ebu’l-Muzaffer İmâduddîn Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî, *et-Tebîr fi’l-Dîn ve Temyîzi’l-fırkati’n-nâciye ani’l-fırağı’l-hâlikîn*, (Beyrût: Alemu’l-Kutub, 1983), 46; Ebu’l-Fidâ İmâduddîn İsmâil b. Şihâbuddîn İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, (Riyâd: Dâru’t-Tayyibe, 1999), 2/323.

³³ Kasas, 28/15-17.

³⁴ Kasas, 28/18. Burada Magrâvi’nin, Seyyid Kutub’u eleştirdiği bir noktaya dair bazı müfessirlerin görüşleri verilebilir: Her şeyden önce korku olayı, insani bir durumdur. Hz. Musa, kendisi aleyhine alınan öldürülme haberini alınca doğal olarak korkmuş ve yakalanacağı endişesiyle bir yol ve çare göstermesi için Allah’a yalvarmıştır. Bu konuda Kurtubî ve Neseî, şunu eklemiştir: “Hz. Musa’nın korkması, aslında “Allah’tan başkasından korkmak caiz değildir” diyen bazı insanların tezine karşı bir delildir. Hatta bu davranış, Allah’ı bilmeye ve ona tevekkül etmeye aykırı değildir.” Ayrıca geniş bilgi için bkz. Ebû Zekeriyâ b. Ebî Sa’lebe Yahyâ b. Sellâm et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, (Beyrût: nşr. Hind Şelebi,2004), 2/585; Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdi, *Tefsîru’l-Kur’an (en-Nuket ve’l-uyûn)*, (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1992), 20/49; Fahrüddîn Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, (Beyrût: Dâru İhyâ et-Turâsi’l-Arabî, 1999), 24/587; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’an*, (Kâhire: Dâru’l-Kutubi’l-Misriyye, 1964), 8/264; Ebu’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Neseî, *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, (Beyrût: Dâru’l-Kelim et-Tayyib, 1998), 2/634; Nizâmuddîn Hasen b. Muhammed b. Huseyn el-A’rec en-Nisâbüri, *Garâibu’l-Kur’an ve reğâibu’l-furkân*, (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1996),

Evet, artık suçlulara destek olmayacağım şeklinde söz vermesine rağmen... Öyleyse bir bakalım o ne yapıyor: Bir de ne görsün, dün kendisinden yardım isteyen kişi, feryat ederek yine ondan yardım istiyor. Musa, ona dedi ki: "*Doğrusu sen, besbelli bir azgınsın.*"³⁶ Musa o anda öfkesini, Allah'tan bağışlanmasını, pişmanlığını, korkusunu ve takip edilmesini unutuyor; yine dünkü gibi bu adamı dövmeye niyetleniyor. Dövmek istediği adam, Musa'ya dünkü yaptığını hatırlatınca, Musa korkuyor:

*"(Musa), her ikisinin de düşmanı olan (adam)ı yakalamak isteyince, (adam) ona şöyle demişti: "Ey Musa! Dün bir canı öldürdüğün gibi, şimdi de beni mi öldürmek istiyorsun? Sen yeryüzünde sadece zorbalık istiyorsun; ıslah edicilerden olmak istemiyorsun."*³⁷

O sırada şehrin karşı yakasından gelen bir adam, kendisine kaçmasını tavsiye ediyor, bildiğimiz gibi Musa kaçıyor.

Şimdi, on yıl sonra hayatının ikinci döneminde karşılaşmak üzere olayı burada bırakalım. O, kuvvetle muhtemeldir ki sakinleşmiş, yumuşak huylu biri olmuştur.

Ama hayır! İşte kendisi Tur Dağı'nın sağ tarafından "*Asanı yere at!*" hitabına muhatap oluyor. O, hemen asasını yere atıyor ve sürünen bir yılan oluyor. Sürünüp hareket ettiğinde ancak onu görüyor. Ne takip edebiliyor ne bükebiliyor. Her ne kadar yetişkin bir adam olmuşsa da o asabi bir delikanlıdır. Olup biten onu değiştirmiş, korkutmuştur. Evet, yilandan uzaklaşıyor, bu olağanüstü olay üzerinde düşünsün diye bir süre duruyor.³⁸

Magrâvî, Seyyid Kutub'tan iktibas yapmaya devam ediyor:

Onu yine bir süreliğine bırakalım; zamanın, onun sinirinde neler değiştirdiğini görelim:

Musa, sihirbazları yenmiş, İsrailoğullarını kurtarıp denizden karşıya geçirmiş, daha sonra rabbıyla konuşmak için Tur dağına çıkmıştır. Artık o bir peygamberdir ama işte rabbine tuhaf bir soru soruyor: "*Musa, belirlediğimiz zamanda (Tur Dağı'na) gelip Rabbi ona konuşunca "Rabbim! Bana (kendini) göster de seni göreyim! demişti. (Allah) Sen beni asla göremeyeceksin. Fakat şu dağa bak; yerinde durabilirse sen de beni görebileceksin, demişti.*"³⁹ Ardından hiçbir insanın sinirlerinin dayanamayacağı bir olay, Musa'nın sinirlerini tarumar etmişti.

*"Rabbi, dağa tecelli edince onu paramparça etmiş, Musa da baygın düşmüştü. Ayılınca şöyle demişti: Sen yücesin; sana yöneldim ve ben inananların ilkiyim."*⁴⁰

Asabî ve tez canlı adamın ansızın dönüşü!

İşte o, elinde Allah'ın kendisine vahyettiği levhalar ile kavmine dönüyor, onları buzağıya tapmış, sapmış halde görüyor. Durmuyor ve hemen "*Elindeki levhaları yere atıyor, kardeşinin saçını sakalını kavruyor, kendine doğru çekiyor*"⁴¹ O, kızıp köpürüyor, kardeşinin sakalını çekiyor ve onun "*Ey anamın oğlu! Sakalımı saçımı çekme. Emin ol ki ben senin, 'Sözüme riayet etmedin de İsrailoğulları'nın arasına ayrılık soktun' diyeceğinden endişelenmiştim.*"⁴² sözlerini neredeyse duymuyor.

Musa, bu işi yapanın Sâmîrî olduğunu öğrenince öfkeyle ona yöneliyor, buzağının sırrını öğrendiğinde kızarak şöyle diyor:

"(Musa): Git, dedi. Artık hayat boyunca sen 'Bana dokunmayın!' diyeceksin (toplumdan refüze edilip yalnız başına kalacaksın), sana va'dedilen bir ceza var ki ondan asla

5/334; İbrâhîm b. İsmâîl el-Ebyârî, *el-Mevsû'atu'l-Kur'âniyyetu'l-Muyessere*, (Kâhire: Muessesetu Sicilli'l-Arab, 1984), 10/479; Muhammed Mahmud el-Hicâzî, *et-Tefsîru'l-vâdih*, (Beyrût: Dâru'l-Ciyl el-Cedid, 1993), 8/120.

³⁵ Magrâvî, *el-Mufessirûn*, 1367-1368; Kutub, *et-Tasvîru'l-fennî fi'l-Kur'ân*, 199-201.

³⁶ *Kasas*, 28/18.

³⁷ *Kasas*, 28/19.

³⁸ Magrâvî, *el-Mufessirûn*, 1368-1369; Kutub, *et-Tasvîru'l-fennî fi'l-Kur'ân*, 200-201.

³⁹ *A'râf*, 7/143.

⁴⁰ *A'râf*, 7/143.

⁴¹ *A'râf*, 7/150.

⁴² *Tâhâ*, 20/94.

şaşırlmayacaksın (mutlaka o cezayı tam zamanında bulacaksın). Şimdi durup taptığın tanrıya bak. Biz onu yakacağız, sonra onu ufalayıp denize savuracağız.”⁴³

Belirgin öfke ve fevri hareket, bu şekilde oluştu! Ama biz, onu birkaç yıl daha kendi haline bırakalım.

Musa'nın kavmi çöle gitmiştir. Onlardan ayrıldığında, Allah'ın verdiği ilimden kendisine de öğretmesi için arkadaş olmasını istediği vakit, Musa'nın orta yaşa vardığını sanıyoruz. Biz, Musa'nın o süreçte de o şahsın, yaptığı işlerin sırrını birer birer söylemeden durmadığını ve nihayet ayrıldıklarını biliyoruz.

Bu, apaçık bir modeldir. Kıssanın bütün aşamalarında bu model, karakteristik özelliğini korumaktadır. Seyyid Kutub'un “Kur'an'da Edebî Tasvir” adlı eserinden iktibas ettiğimiz ifadeler bunlardan ibarettir.⁴⁴

5. Magrâvî'nin, Seyyid Kutub'u “İslâm'da Sosyal Adalet” Adlı Eserine Dair Eleştirisi

Magrâvî, Seyyid Kutub'un *İslâm'da Sosyal Adalet* adlı eserinden de uzunca bir alıntı yapmıştır. O, Hz. Osman'ın yönetimine dair alıntıya aşağıdaki şekilde başlamıştır:

Yönetimin (ailesini ve akraba çevresini kayırmama) hakikatine dair bu tasavvur, İslâmî dinamiklerini yitirmekle beraber Hz. Osman göreve geldiğinde çok yaşlı idi. Onun idarecilerinden Mervân b. Hakem (ö.65/685)⁴⁵, İslâm'dan alabildiğine saptırmak suretiyle işleri idare ediyordu. Hz. Osman, yumuşak bir mizaca sahipti, akraba çevresine çok düşkündü. Onun bu iki özelliği, çevresindeki sahabilerden birçoğunun hoşlanmadığı hareketlerin oluşmasında payı vardı. Bunları birçok olumsuz olay takip etmiş, İslâm'ın/Müslümanların çok etkilendiği fitnelerde belirleyici bir rol oynamıştı.⁴⁶

Hz. Osman, damadı Hâris b. el-Hakem'e (ö.?) düğün gününde beytü'l-mal'den iki yüz bin dirhem bağışlamıştı. Ertesi sabah beytü'l-mal sorumlusu Zeyd b. Erkam (ö.68/688), Hz. Osman'ın makamına çıktığında mahzundu, gözlerine yaş dolmuştu. Zeyd, mevcut görevinden muafiyetini istedi. Hz. Osman, Zeyd'den muafiyet sebebini, damada verilen hediyeye olduğunu anlayınca, olayı tuhaf görüp şöyle dedi: “Ey Erkam'ın oğlu! Ben, sıla-i rahim yaptım diye mi ağlıyorsun? İslâm'ın ince ruhuyla düşünen Zeyd: “Hayır, ey Müminlerin emiri, onun için ağlamıyorum. Aksine ben, senin bu malı, Hz. Peygamber döneminde harcadığın malın karşılığında aldığından endişe ediyorum. Allah'a yemin ederim ki sen, ona yüz dirhem vermiş olsaydın, o bile fazlaydı” diye cevap vermiştir. Hz. Osman, Müslümanların malından, halifenin akrabalarına bu cömertliği yapmasına vicdanen razı olmayan Zeyd'e öfkelenmiş ve “Erkam'ın oğlu, anahtarları bırak, sende başkasını buluruz!” demişti. Hz. Osman'ın idarî tasarruflarında buna benzer birçok örnek vardır. Hz. Osman, Talha'ya iki yüz dirhem vermiş, Mervân b. Hakem'e (ö.65/685) Afrika haracının humusunu bağışlamıştır. Başlarında Hz. Ali (ö.40/661) olmak üzere sahabilerden birçoğu, bu tasarrufun nedenini sorunca Hz. Osman şu cevabı vermiştir: “Onlar, benim yakınlarım ve onlara karşı merhametim vardır.” Onlar, bu mazereti kabul etmez ve “Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in (ö.23/644) yakınları ve merhameti yok muydu?” diye karşılık verdiklerinde ise Hz. Osman: “Onlar, yakınlarına bir şey vermemekle Allah'tan sevap umuyorlardı. Ben de yakınlarıma vermekle Allah'tan sevap umuyorum” demiştir. Bunun üzerine onlar, öfkeleniler ve ona şöyle cevap vererek huzurundan ayrıldılar: “Allah'a yemin ederiz ki Ebû Bekir ile Ömer'in rehberliği, seninkinden daha sevimlidir.”⁴⁷

⁴³ *Tâhâ*, 20/97.

⁴⁴ Magrâvî, *el-Mufessirün*, 1369-1370; Kutub, *et-Tasvîru'l-fennî fi'l-Kur'an*, 201-202.

⁴⁵ Mervan, Hz. Osman'ın amcazadesidir. Mervan, Hz. Osman zamanında devlet sekreteryasında görev almış, halifeden habersiz, başına buyruk bazı tasarruflarda bulunduğundan Müslümanların tepkilerine neden olmuştur. Bkz. Buhârî, *Fiten* 3, *Menâkıb* 25; Muslim, *Buyu*' 40.

⁴⁶ Mevdûdî, bozulmanın başlangıcını, akraba ve kabile asabiyetinin hortlamasıyla başladığı kanaatinde. Daha önce Hz. Ömer “Benden sonra halife olursanız sakın kabilenizi ve aşiretinizin fertlerini Müslümanların başına musallat etmeyiniz” şeklinde vasiyet etmişti. Fakat Hz. Osman hilafet makamına geçince bu siyaset, yavaş yavaş değişmeye başladı. O, akrabalarını peyderpey iş başına getirdi. Doğal olarak bu, itirazlara yol açtı.” Bkz. Ebu'l-Ala el-Mevdûdî, *Hilafet ve Saltanat*, çev. Ali Gencer (İstanbul: Hilal Yayınları, 2011), 120-121.

⁴⁷ Seyyid Kutub, *el-Adâletü'l-İçtimâiyetu fi'l-İslâm*, 159.

Malın dışında valilikler de genelde Hz. Osman'ın akraba çevresine veriliyordu. Bu valiler arasında Filistin ve Humus'u katmak suretiyle İslâm topraklarını genişleten, dört ordunun komutanlığını üstlenen, Hz. Ali'nin hilafeti döneminde emirlik görevini isteyen ve bunun için mal ve asker toplayan Muâviye b. Ebû Süfyan (ö.60/680) vardı. Onlar arasında akrabadan Hz. Peygamber'in sürgüne gönderdiği ama Hz. Osman'ın koruduğu ve oğlu Mervân b. Hakem'i devlet sekreterliğine getirdiği Hakem b. As (ö.31/651)⁴⁸; sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebi Sarh (ö.36/656) ve benzeri kimseler vardı.⁴⁹

Abdullah b. Sa'd b. Ebi Sarh, Hz. Osman'ın sütkardeşidir. Müslüman olduktan sonra irtidat etmiş birisidir. Hz. Peygamber tarafından öldürülmesi emredilmiştir. Hz. Osman'ın onu evinde saklaması⁵⁰ ve araya girmesiyle yeniden İslâm'a girmesine izin verilmiştir. Vahyi, yazıya geçirmede sahtekârlık yapmıştır.⁵¹ Mekke fethi sırasında bir daha İslâm'a girmiştir. Hz. Peygamber, öldürülmeleri gerekenler arasında onun da ismini vermiş ama Hz. Osman'ın araya girmesi sonucunda öldürülmemiştir.⁵²

Emeviler, zamanla "Mısır, kılıç zoruyla teslim olmuştur. Mısırlılar, bizim kölelerimizdir; istediğimiz gibi onları idare ederiz" diyebilecek kadar haddini aşmışlardır.⁵³

Sahâbiler, kötü sonuçlar doğuracak bu tür tehlikeli uygulamaları görüyordu. Bir grup insan, Hz. Osman'ın makamına gidip onunla konuşması için Hz. Ali'ye öneride bulundular. Hz. Ali, Hz. Osman'ın huzuruna çıkıp şöyle dedi: "İnsanlar toplandı, senin hakkında benimle konuştular, onları geride bıraktım. Vallahi, sana söyleyeceğimi bilmiyorum. Bilmediğin bir şeyi biliyor değilim. Bilmediğin bir konuyu da sana göstermiyorum. Bildiklerimizi sen de biliyorsun. Senden önce bir şeyi bilmiyoruz ki sana haber verelim. Gizli saklımız yok ki sana iletelim. Senin dışında bir özelimiz de yoktur. Sen, Hz. Peygamberi gördün, dediklerini duydun, ona arkadaşlık yaptın, damat oldun. Ebû Kuhâfe'nin oğlu Hz. Ebû Bekir hak ile amel etmeye senden daha layık değildir. Hattab'ın oğlu Ömer de hayra senden daha layık değildir. Senin Hz. Peygambere yakınlığın daha çoktur ve ikisinin sahip olmadığı akrabalığın vardır. Onlar, hiçbir konuda seni geçmiş değillerdi. Kendi nefsin için Allah'tan sakın, Allah'tan... Allah'a yemin ederim ki gözlerin körelmiş, görmüyor; bilgisizsin diye de sana öğretilmiyor. Yol, apaçıktır. Dinin sembolleri dimdik ayakta. Ey Osman, sen de biliyorsun ki Allah'ın nezdinde kullarının en iyisi, uygulamalarında adil, bilinen bir sünneti ihya eden ve terk edilen bir bidati ölüme mahkûm eden idarecidir! Vallahi, bunların hepsi apaçıktır. Sünnetler, ayakta olup belli alametleri vardır. Allah nezdinde insanların en kötü olanı ise sapan ve saptıran; bilinen bir sünneti ortadan kaldıran, terk edilmiş bir bidati canlandıran zalim idarecidir. Ben, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu duymuşumdur: "Kıyamet günü zalim idarecinin ne bir yardımcısı ne bir mazereti olur. O şekilde getirilir, cehenneme atılır."⁵⁴

⁴⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*, Dâru't-Turâs, (Beyrût: H/1387), 4/263; Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Endelusi, *et-Temhid ve'l-beyân fi makteli's-şehid Osmân b. Affân*, (Katar: Dâru's-Sakâfe, H/1405), 92.

⁴⁹ Magrâvî, *el-Mufessirûn*, 1370; Seyyid Kutub, *el-Adâletu'l-içtimâiyetu fi'l-İslâm*, 159.

⁵⁰ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmî'l-Kur'an*, 7/40.

⁵¹ Mukâtil, *Tefsîr*, 576; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesud el-Bagavî, *Meâlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'an*, (Beyrût: Dâru İhyâ et-Turâsî'l-Arabî, 1420), 1/144; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 23/266; Neseî, *Medarik*, 1/522; Muhammed Tâhir b. Muhammed et-Tûnusî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, (Tûnus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 1/265.

⁵² Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmî'l-Kur'an*, 7/40; Begavî, *Meâlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'an*, 2/144; Neseî, *Medarik*, 1/522; Ebû Amr Halife b. Hayyat, *Tarih*, Muessetu'r-Risâle, (Beyrût: H/1397, 178; Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân İbn Abdi'l-Hakem, *Futûhu Mısır ve'l-mağrib*, (Kâhire: Mektebetu's-Sekâfe ed-Diniyye, 1994), 215; Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-mulûk*, 3/173, 4/421; Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe, *el-Maârif*, (Kâhire: el-Hey'etu'l-Mısıriyye, 1992), 300; Ebu'l-Hasan İzzuddin Ali b. Muhammed İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, (Beyrût: Dâru'l-Kuttâb el-Arabî, 1997), 2/176, 462; Ömer b. Muzaffer b. Ömer b. Muhammed İbnu'l-Verdi, *Târîhu İbni'l-Verdi*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996), 1/124; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed'u ve't-târîhu*, (Kâhire: Mektebetu's-Sekâfe ed-Diniyye, ts.), 5/201.

⁵³ Magrâvî, *el-Mufessirûn*, 1370-1371; Seyyid Kutub, *el-Adâletu'l-içtimâiyetu fi'l-İslâm*, 159. Geniş bilgi için bkz. Ebû Amr Halife b. Hayyat, *Tarih*, 178; İbn Abdi'l-Hakem, *Futûhu mısır ve'l-mağrib*, 215; Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*, 3/173, 4/421; 300; Makdisî, *el-Bed'u ve't-târîhu*, 5/201.

⁵⁴ Taberânî, bu hadisi Hicri 34 yılının olaylarında rivayet ettikleri arasında zikretmiştir. Seyyid Kutub, *el-Adâletu'l-içtimâiyetu fi'l-İslâm*, 160. Hadis diye aktarılan bu söz, sahih hadis

Bunun üzerine Hz. Osman şöyle cevap vermiştir: “Allah’a yemin ederim ki senin dediklerini biliyorum. Allah’a and olsun ki benim makamımda olsaydın, sana ne kaba davranır, seni ne teslim eder ne kınardım. Akrabaları gözettim, dostluğa önem verdim, kaybolanı barındırdım. Ömer gibi valileri atadım diye nahoş bir iş yapmadım. Allah aşkına söyle Ali! Muğire b. Şu’be’nin (ö.50/670) burada olmadığını biliyor musun? Hz. Ali:

-Evet, dedi. Bunun üzerine Osman:

-Ömer’in onu vali olarak atadığını biliyor musun? Ali:

-Evet, dedi.

-Öyleyse, akrabamdan İbn Âmir’i idareye getirdim diye niçin beni kınıyorsun?

-Sana bir şey söyleyeceğim. Hz. Ömer, atadığı valilerini denetliyor, takip ediyordu. O, en küçük bir haberi tahkik ediyor, memurunu yanına çağırıyordu. Ama sen, böyle yapmıyorsun. Sen, bu konuda yetersiz kaldın, akrabalarına karşı yumuşak davrandın.

Hz. Osman:

-Senin akraba çevren de öyle.

-Evet, öyle ama onların tercih edilmesi başkalarından olmaktadır.

-Sen, Ömer’in, halifeliği döneminde Muâviye’yi valilik makamında bıraktığını biliyor musun? Ben de aynı şekilde davrandım. Hz. Ali:

-Sen de Allah aşkına söyle, Muâviye’nin, kölesi Yerfe’den daha fazla Ömer’den korktuğunu biliyor musun?

-Evet, biliyorum. Hz. Ali:

-Hâlbuki Muaviye, senden habersiz işleri evirip çeviriyor, ardından insanlara “Bu, Osman’ın emridir” diyor. Olay sana intikal ettiğinde reddetmiyor, tepki göstermiyorsun.

Derken, Hz. Osman’a karşı ayaklanma başladı. Doğru yanlış, hak batıl birbirine karıştı. Olaya İslâm gözüyle bakan kimse, bu ayaklanmanın, Hz. Osman, Mervân ve perde arkasındaki Benî Ümeyye’nin pozisyonuna yönelik İslâm ruhunun bir infiali/köpürmesi sadedinde değerlendirmek durumundadır.

Bireyin icraatlarının, toplumun genel gidişatında ne denli etkili olduğunu söylemekte herhangi bir mübalağa yoktur. Hz. Osman’ın akrabasına mal dağıtması, üst düzey makamlara Emevî ailesini getirmesi ve müsteşarı Mervân’ın onu yönlendirmesi bunun en açık göstergesidir. Tüm bunlar, İslâm tarihi hattında genel bazı olumsuz etkiler bırakmıştır. Yukarıda söz konusu ettiğim noktalar, bu alana dair görüş ve tespitlerimdir.

Hz. Osman, Allah’ın rahmetine kavuştu. Onun yeryüzünde, özellikle Şam eyaletinde Emevî ailesine sağladığı imkânlar sayesinde Emevî devletini hâkim kılmıştı. Halife, haklı haksız akrabalarını tercih etmiş, onlara yüz binleri bağışlamış, Hz. Peygamber’in ashabını görevden uzaklaştırmış, onların yerine Hz. Peygambere düşmanlık yapanları atamıştı.⁵⁵ Mesela mal biriktirmeye karşı çıkan, servet içinde yüzen insanların lüksünü kabul etmeyen, onları aynen Hz. Peygamber dönemindeki gibi kanaatkârlığa, infaka ve sade bir hayata çağırın Ebû Zer el-Gıfârî’yi (ö.32/653) sürgün etmesi gibi olaylar, haklı ya da haksız olan bu algılar halkta galeyana neden oluyordu. Bu durum, İslâm’ın

kaynaklarında bulamadık ama bazı tarih kitaplarında bulanmaktadır. Bkz. Taberî, *Târih*, 337; Ebu’l-Fidâ İsmail İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, (Ammân: Beytu’l-Efkâr ed-Devliyye, ts.), 7/168. Ama “Kıyamet gününde azabın en şiddetlisi, zalim idareciye olacaktır” şeklinde hadis rivayetleri bazı kaynaklarda bulunmaktadır. Bkz. Ebu’l-Kâsım Suleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-evsat*, (Kâhire: Dâru’l-Harameyn, ts.), 2/166, 5/46, 239; Ebu’l-Hasen Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *el-Mağşadu’l-‘Alî (a’lâ) fî zevâ’idi Ebî Ya’lâ el-mevşilî*. (Beyrût, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ts.), 2/391.

⁵⁵ Seyyid Kutub’un, Hz. Osman’ın, “Hz. Peygamber’e düşmanlık yapanları” idarî görevlere atadığına dair yorumuna katılmıyoruz. Zira Hz. Osman’ın, bilerek böyle bir şeye tevessül etmesi düşünülemez.

ruhunda bir gedik açmıştı.⁵⁶ İslâm'ı içselleştirmiş olanlar, bunları günaha girmeksizin kabul etmemişti. İslâm'ı bir dış elbise gibi giymiş ama dünyaya meftun olmuş, gönülleri onunla bütünleşmemiş ve nefsin hevasına tabi olanlar ise çözülmüştü. Tüm bunlar, Hz. Osman'ın son döneminde gelişen olaylardır.⁵⁷

Burada Mervân ve ailesine dair bir başlık açmayı uygun görüyoruz.

6.Hakem b. Âs ve Oğlu Mervân'ın Hz. Osman Üzerindeki Etkileri

Hz. Peygamber öneminde Medine'den sürülen baba Hakem b. Ebi'l Âs (ö.31/651) ve oğlu Mervân b. Hakem'den Müslümanlar çok çekmiştir. Onlar, Benî Ümeyye'nin Mervâniler kolundandırlar. Bu ikili, Hz. Osman'ın iyi niyetini suistimal ederek birçok olumsuz işleme imza atmışlardır.

Hakem, Hz. Osman'ın amcasıdır. Hakem, Kureys'in sefipleri ve canileri arasında yer alan birisidir. Hz. Peygamber'in yürüyüşünü taklit eden, Müslümanların sırrını düşmana ifşa eden bir kişidir. Hz. Peygamber tarafından Tâif'e sürgüne gönderilmiş ama Hz. Osman döneminde sürgünden dönmüştür.⁵⁸ Hz. Osman, İslâm'a girdiği vakit, amcası Hakem b. Âs, onu yakalayıp bir direğe bağlamış ve "Atalarının dinini terk edip yeni bir dine mi giriyorsun? Sen bu dini terk etmedikçe bağını asla çözmeyeceğim" demiştir.⁵⁹ Hz. Osman'ın, Hz. Peygamber'in sürgün ettiği amcası Hakem b. Âs'ı sürgünden Medine'ye gelmesine izin vermesi, ister istemez kamuoyunda eleştiri konusu yapılmış, infiale neden olmuştur.

Mervân da babası gibi pek tekin bir adam değildir. Hz. Osman'ın amcazadesidir. Hz. Osman zamanında devlet sekretaryasında görev almış, halifeden habersiz, başına buyruk bazı tasarruflarda bulunduğu, Müslümanların tepkilerine neden olmuştur.⁶⁰ Mervân'ın yaptıkları, Hz. Osman'a karşı isyanların başlamasını getirmiştir.⁶¹

Mervân, bayram hutbesini namazdan önceye alan kişidir. Malum olduğu üzere Hz. Peygamberden gelen uygulamaya göre bayram hutbeleri, namazdan sonra irad edilirdi. Kendisi bu uygulamayı pervasızca değiştirmek istedi. Bunun üzerine camideki cemaatten birisi ayağa kalkarak: "Yanlış iş yapıyorsun, namazın hutbeden önce kılınması gerekir" dediğinde Mervân: "Artık o usul terk edildi" diyerek hutbesine devam etmek istedi. Ensar'dan meşhur sahabe Ebû Said el-Hudrî (ö.74/693) öne atılarak: "Bu adam, seni uyarmakla üzerine düşeni yaptı. Vallahi sen, Hz. Peygamber'in sünnetini değiştirdin! Zira ben, Hz. Peygamber'in şöyle dediğini işittim: "Sizden kim (sünnetime uymayan) bir münker görürse (seyirci kalmayıp) onu eliyle düzeltsin. Buna gücü yetmezse diliyle düzeltsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle buğz etsin. Bu ise imanının en zayıf derecesidir."⁶² Bu olaya dair Tirmizî'de şu ifade vardır: "Bir adam kalkarak: Ey Mervân, sünnete muhalefet ettin!" dedi.⁶³ Ebû Dâvûd ise şu fazlalığı kaydeder: "Sen, bayram

⁵⁶ Müslümanlar, birlik halinde Allah'ın emirlerine itaat ettiklerinde, onlara Kısra ve Kayser'in hazineleri açıldı. Daha sonra ise dünya ile sınırdılar, bir süre sonra halifeleri Osman'a saldırarak şehit ettiler. Bkz. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbüri, *el-Keşf ve'l-beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, (Beyrût: Dâru İhyâ et-Turâsi'l-Arabî, 2002), 10/53.

⁵⁷ Magrâvî, *el-Mufessirûn*, 1371-1375; Kutub, *el-Adâletu'l-içtimâiyyetu fi'l-İslâm*, 159-161.

⁵⁸ Bkz. Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer Askalânî, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, H/1415), 2/91.

⁵⁹ Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabâkatu'l-kubrâ*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 3/40.

⁶⁰ Bkz. Buhârî, *Fiten 3, Menâkıb 25*; Muslim, *Buyu' 40*.

⁶¹ Halk Hz. Osman'dan, Mervân'ı en yakın dostu olarak seçtiğinden rahatsız olmuştu. Çünkü halife, devlet işlerini Mervân'a teslim etmişti. Halkın genel kanaati, Mervân'ın, halife adına birçok kötülüğü işlediği yönündeydi. Öyle ki Mervân, halifeye pek danışmadan istediğini uyguluyordu. Bir bakıma bildiğini okuyordu. Bu nedenle halk, Hz. Osman'dan hoşnut değildi. İbn Sa'd, *et-Tabâkatu'l-kubrâ*, V/27. Halkın, Hz. Osman'dan memnun olmadığı başka bir nokta ise sahabilerin idareden el çektilmesi, onların yerine kendi akraba çevresini yerleştirmesi olmuştur. Bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/167.

⁶² Bkz. Muslim, *İman 78*; Ebû Dâvûd, *Salâtu'l-iydeyn 248*; Tirmizî, *Fiten 11*; İbn Mâce, *Fiten 20*.

⁶³ Tirmizî, *Fiten 11*.

gününde minberi (musallaya) çıkardın. Hâlbuki daha önce bayramda minber çıkarılmazdı. Bir de hutbeyi namazdan öne aldın”⁶⁴

Mervân’ın, bayram hutbesini namazdan önceye almasının nedeni şuydu: Emevîler’in idaresinden hoşnut olmayan Müslüman halk, çoğu zaman cebren, cop zoruyla camiye götürülüyordu. Müslümanlar, mevcut otorite tarafından atanan valilerin/imamların arkasında namaz kılmak istemiyordu. Çünkü hutbelerde Hz. Ali ve Ehl-i beyte lanetler okutuluyordu. Çoğu kez, kılıç zoruyla camiye gitmek zorunda kalan halk, namaz kıldıktan sonra hutbeyi beklemeden camiye terk ediyordu. Mervân da halkın hutbeyi dinlemesi için namazı sonraya bırakma âdetini çıkarmak istedi ama sivil itaatsizlikten gelen tepkiler üzerine emeline kavuşamadı.

Mervân’ın, Müslümanlar arasındaki ihtilafları nasıl körüklediğine dair şu sözleri, onun ruh dünyasını ele vermektedir: “Biz, Talha b. Ubeydullah (ö.36/656) ile Zübeyir b. Avvâm’ı (ö.36/656) birbirine savaştıralım. Birisi, diğerini yenecektir. Galip gelen ise kaçınılmaz olarak zayıf düşecektir. İşte o zaman biz, onu rahatlıkla yenebiliriz.”⁶⁵

Olayların hangi minval üzere geliştiğini gören Hz. Osman’ın hanımı Naile bint Ferâfisa (ö.35/656), kocasına, Mervân’dan uzak durmasını, onun peşinden gitmesi halinde bunun ölümüne neden olacağını söylemiştir. Naile, ayrıca Mervân’da Allah korkusunun olmadığına dair kocasını uyarmıştır.⁶⁶

Ne acıdır ki müminlerin halifesi Hz. Osman, bir gürhunun yaptıkları neticesinde şehit olmuştur.⁶⁷ Hz. Osman öldürüleceği sıra yanına Yahudi bilgin iken Müslüman olan Abdullah b. Selâm (ö.43/663) girmişti. Hz. Osman ona gelişinin sebebinin sorunca o, yardımcı olmaya geldiğini söylemişti. Bunun üzerine Hz. Osman şöyle demişti: Öyleyse insanların karşısına çık ve onların benden uzaklaşmalarını söyle, çünkü şu anda senin çıkışın benim için içeri girmenden daha hayırlıdır. Bunun üzerine Abdullah b. Selâm, insanların karşısına çıkmış, onlara nasihat etmişti. Olayların akışından anlaşıldığına göre Abdullah’ın öğütleri, insanların öfkelerini yatıştıramamış, hadise Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle sonuçlanmıştı.⁶⁸

Hz. Peygamber’in şairi Hassân b. Sâbit (ö.60/680), Hz. Osman’ın şehadetini şu beyitle resmetmiştir:

“Kurban ettiler saçları ağarmış ve alnında secde izini taşıyanı.

*Geceyi, bazen tesbihât ile bazen Kur’ân okuyarak geçireni.”*⁶⁹

7.Hz. Osman’ın Zayıf Kaldığı Başlıca Noktalar

Her şeyden önce inancımızda peygamberlerden başka tüm insanların masum olmadığını söylememiz yerinde olacaktır. Malum olduğu üzere peygamberler, ismet sıfatıyla masumdurlar.

⁶⁴ Ebû Dâvûd, *Salâtu’l-iydeyn* 248.

⁶⁵ İbn Sa’d, *et-Tabâkatu’l-kubrâ*, 5/26.

⁶⁶ Taberî, *Târîhu’l-umem ve’l-mulûk*, 4/361; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 7/173.

⁶⁷ Hz. Osman’ın şehit edilmesinin nedenlerinden biri de kentlerin idaresine akrabalarının getirmesiydi. Bütün Şam havalisi Muaviye’nin yetkisindeydi. Basra’da Saîd b. As, Mısır’da Abdullah b. Sa’d b. Ebi Sarh, Horasan’da Abdullah b. Âmir valiydi. Adı geçen yerlerin vatandaşları, hacca geldiklerinde valilerini halifeye şikâyet ediyorlardı. Osman ise yumuşak huylu bir yapıya sahip, eli açık birisiydi. Mesela Mısır halkına, şikâyet edilen valisini değiştireceğine dair söz veriyordu ama bir şekliyle aynı vali görevine devam ediyordu. Bu ise halkın hoşnutsuzluğuna neden oluyordu. Bkz. Askalânî, *el-İsâbe fi temyîzi’s-sahâbe*, 1/562. Râzî, Hz. Osman mızrakla yaralandığında, kendisinden akan ilk damla kan, Mushaftaki “Allah, onlara karşı sana kâfi gelecektir. O, hakkıyla işiten ve bilendir” (Bakara, 2/137) ifadesi üzerine düşmüştür diye nakletmiştir. Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/434.

⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’ân*, 9/335.

⁶⁹ Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, (Beyrût: Dâru’l-Fikr, H/1420), 2/175; Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. el-Muhâribî İbn Atıyye, *el-Muharreru’l-vecîz fi tefsîri’l-Kitâbi’l-azîz*, (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, H/1422), V/404; Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’ân*, 1/12; Adnân Zerkûr, *Mukaddimetu fi usûli’t-tefsîr*, (Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1972), 45.

Durum bu merkezde iken peygamberlerin dışındakilerin, yaptıkları hatalardan sorumsuz görülmeleri veya hatalarının göz ardı edilmesi düşünülemez. Onların hataları, münasip bir dille eleştirilir, kendilerine istişare bağlamında münasip yol ve yöntem tavsiye edilir. Hz. Osman'ın, hilafeti döneminde düştüğü hataları da bu minvalde değerlendirmek gerekir. Bu metodoloji hem hata sahibi hem çevresi hem tebaası için hayırlara ve güzelliklere neden olacaktır.

Güvenilir kaynakların verdiği bilgilere göre Hz. Osman'ın devlet mekanizmasında düştüğü yanlışlara değinmeden önce şunu söylemeyi bir sorumluluk ve zorunluluk olarak görüyoruz: Kendisi, tabir caizse artıları ve eksileriyle bu ümmetin bir değeridir. Hz. Peygamber'in iki kızıyla evlendiğinden "zi'n-nüreyn/iki nur sahibi" diye meşhur olmuş ve kayınbabası tarafından çeşitli zamanlarda övülmüş biridir. Cömertliğinden dolayı münafıkların kin ve adavetine maruz kalmış eli açık bir sahabidir.⁷⁰

Hz. Osman'ın, devlet idaresinde düştüğü hataları şu şekilde tasnif etmemiz mümkündür:

Hem hilafet öncesi hem hilafet döneminde aile ve kabile asabiyeti bağlamında duyarlı olması zayıf bir noktadır. Hz. Ömer dönemi dikkatlice incelenip tahlil edildiğinde onun kendi akrabalarını devlet idaresinden uzak tuttuğu rahatlıkla görülecektir. Onun gayesi, Kur'an ahlakı etkisiyle kırılan aile ve aşiret asabiyetinin yeniden dirilmemesiydi. Bu konuda oldukça başarılı olduğu tarihçiler tarafından kabul edilmektedir. Bunun aynısını veya yakın benzerini Hz. Osman dönemi için söylemek bir hayli zordur. O, neredeyse büyük eyalet valilerinin tamamına yakınına kendi kabilesi Benî Ümeyye'den atamıştır. Onun bu şekilde inisiyatif kullanması, çekirdek kadrodan sayabileceğimiz birçok sahabiden eleştiriye maruz kalmış, zamanla iktidarını ayakta tutan tabanını kaybetmiştir. Öyle ki insanlar, onun iktidarını Emevîlerin aile iktidarı şeklinde nitelmiş, öteden beri sürüp gelen Haşimî-Emevî idare rekabetinde Emevîlerin iktidarı ele geçişi diye nitelendirmiştir.⁷¹

İdare erkine sahip olduktan sonra idari atamalarda ehliyet ve liyakat niteliklerini öncelikle aksine yakın çevresini üst düzey görevlere getirmesi, zayıf noktalardan biri olarak sayılmıştır. Oysaki Hz. Ömer, bu nazik konuda kendisini uyarılmış, dikkatini çekmiştir. Hz. Osman, selefleri Hz. Ebû Bekir (ö.13/634) ve Hz. Ömer gibi idarede denetim mekanizmasını çalıştırmadı, çalıştıramadı. Denetim ve gözetim olmadığında, zamanla memur kendini devletle özdeş görmeye başlar, her dediği ile yaptığını devlet söylüyormuş ve yapıyormuş gibi bir görüntü vermeye çalışır. Dolayısıyla onun her hatası ve olumsuz davranışı, vatandaş tarafından devlete izafe/isnat edilir. Başka bir ifadeyle en küçük ve ücra bir yerdeki idari ihmal ve suistimalin ceremesi, yerel idarecilerden daha çok, devletin başındaki kimseye mal edilir. Bu durum ise yanlış ve suiistimal yapan memurdan daha çok, idarenin başındaki kişinin hedef tahtasına konulmasına neden olur. Algı her zaman ve her mekândaki insanların algısıdır. Hatta günümüzde bir devlet dairesindeki bir memur veya hizmetli, vatandaşa kaba saba davrandığında, onun yaptığı kendisiyle sınırlı kalmamakta, vatandaşın gösterdiği tepki ve hoşnutsuzluk, Ankara'da oturan devlet ricaline kadar uzanmaktadır.⁷²

Hz. Osman'ın yönetim anlayışına duyulan rahatsızlıklardan biri de devleti, istişare ile idare etmediğidir.⁷³ Hz. Osman, istişarede Benî Ümeyye'yi, sahabe ve sahabe çocuklarına tercih etmiştir. Hatta kimi zaman sorunların kaynağı olan kişiler ile istişare etmiş, bu ise yaraya tuz biber ekmekten başka bir şeye yaramamıştır. Hz. Peygamber ve iki halife (Hz. Ebû Bekir- Hz. Ömer), halkı ilgilendiren konularda halka danışıyorlardı. Hz. Osman ise genellikle kendi ailesinin (Ümeyyeoğulları) önde gelenlerine danışıyordu. Örneğin Hz. Osman, hepsi Benî Ümeyye'ye mensup valileri Abdullah b. Sa'd, Muâviye b. Ebi Süfyan, Abdullah b. Amir (ö.59/679) ve Saïd b. As (ö.59/679) ile yaptığı bir

⁷⁰ Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru mukâtil*, 225.

⁷¹ Konuya dair geniş bilgi için bkz. Carl Brockelmann, *İslam Devletleri ve Milletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964), 57-58.

⁷² Geniş bilgi için bkz. Ünal Kılıç, Hz. Ömer'in Valilerini Denetime Tabi Tutması, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, 2. Cilt, (Sivas, 2018), 165-187.

⁷³ *Âli İmrân*, 3/159; *Şürâ*, 42/38.

toplantıda şunları demiştir:⁷⁴ “Sizler, benim vezirlerim, öğütçülerim ve emin adamlarımsınız. Benden valilerimi azletmemi, idareden el çektirmemi isteyenler var. Hoşlanmadıkları şeyleri terk etmemi, hoşnut oldukları şeyleri yapmamı istiyorlar. Bu konuya dair bana ne düşündüğünüzü söyleyiniz. Saîd b. Âs, dış düşmanlara karşı savaş açmak suretiyle fitne ateşinin söndürülmesini önerirken; Abdullah b. Sa’d, muhaliflere para ve hediyeler verilmesini, bununla onların pasifize edilmesini; Muâviye ise her valinin kendi eyaletini denetim altında tutmasını ve Şam bölgesinden kesinlikle vaz geçilmemesini tavsiye etmiştir.⁷⁵

Hz. Osman’ın, meşhur sahabi Ebû Zer Gıfârî’yi Rebeze’ye sürgüne göndermesi de onun yanlışları arasında sayılmıştır. Ammar b. Yâsir (ö.37/657) başta olmak üzere birçok sahabi, bu konuda Hz. Osman’a karşı çıkmış, Ebû Zer Gıfârî’nin Rebeze’ye sürgüne gönderilmesinden rahatsız olmuştu.⁷⁶ Örneğin Abdullah b. Mesûd’un da içinde bulunduğu bir topluluk, halkın şikâyetlerini ve halifenin yanlışlarını iletme için Hz. Osman’a giderler.⁷⁷ Hz. Osman’ın kapısına vardıklarında Ammâr b. Yâsir dışında herkes dışarıda kalır, kimisi geri döner. İçeriye sadece Ammâr b. Yâsir girer, halifeye bazı öğütlerde bulunur. Öteden beri araları halife ile açık olan Ammâr, içeride feci şekilde dövülür. Hatta bazı kaynaklarda fitnenin patladığı ve idrarını tutamayacak duruma geldiğine dair rivayetler vardır.⁷⁸

Burada Hz. Peygamber ile “*sahibu’r-re’y/görüşüne başvuru*” bir sahabi arasında geçen bir bakış açısını vermek istiyoruz:

Hubâb b. Münzir, Bedir’de İslâm ordusunun harp meydanındaki karargâh yerini uygun görmemiş ama Hz. Peygambere sormaktan da utanmıştı. İç dünyası bir türlü rahat etmeyen Hubâb, sonunda Hz. Peygambere karargâh seçimindeki kararının ilahî bir işarete dayanıp dayanmadığını sormuş, Hz. Peygamber, yer seçiminin vahiyle değil, kendi görüşüyle olduğunu söyleyince Hubâb, gönül rahatlığıyla kendi fikrini açık söyleme imkânını bulmuştu. Kendilerinin harp ehli olduklarını, belirlenen yerin, karargâh olmaya elverişli olmadığını, stratejik açıdan oradan ayrılmanın daha uygun olacağını, Kureyşlilere en yakın bir suyun başına gidilmesini, “harp hiledir” mucibince diğer kuyuların taşlarla doldurulmasını teklif etmişti. Hz. Peygamber, onun önerisini makul görmüş ve gerekeni yapmıştı.⁷⁹

⁷⁴ Burada adı geçen valiler, aynı zamanda Hz. Osman’ın istişare kurulunun üyeleri arasında yer alan kimselerdir. Bkz. Ebû Muhammed Ahmed İbn A’sem, *Kitâbu’l-futûh*, (Beyrût: Dâru’l-Advâ, 1991), 385.

⁷⁵ Bkz. Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî el-Basrî, *Târîhu’l-medîneti’l-munevvere*, (Beyrût: Dâru’t-Turâs, 1990), 3/1095-1096; Taberî, *Târîhu’l-umem ve’l-mulûk*, 4/333.

⁷⁶ Hz. Osman, bazı konularda kendisine muhalefet eden Ebû Zer’in Mervân b. Hakem tarafından Medine dışındaki Rebeze’ye sürülmesini ve hiç kimsenin onunla konuşmasına izin vermemesini emretmiştir. Bu tabloya Hz. Ali ile oğulları Hasan ve Hüseyin, Ammâr b. Yâsir, Mikdâd b. Esved ve Uyeyne b. Abbâs şahit olmuştu. Yola çıktıklarında Hz. Ali, engellemek istemiş ama başaramamıştı. Fakat öne atılarak Ebû Zer’in elini öpmüş ve Hz. Peygamber’in onun hakkında söylediklerini hatırlayarak ağlamıştı. Mervân b. Hakem, kimsenin Ebû Zer ile konuşmasına izin vermemiş, bu konuda halifenin emrinin olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Hz. Ali, elindeki kırbaçla Mervân’ın devesinin kulaklarına vurarak cehennem olup gitmesini istemişti. Mervân, halifeye olup biteni anlatmış, Hz. Osman ise Hz. Ali’yi çağırılmış ve ona: “Ebû Zer’i kimse uğurlamasın diye emretmemiş miydim? Bunun üzerine Hz. Ali “Ancak doğru şeylerde emrini dinleriz. Yanlışlarda sana uyacak değiliz” diye cevap vermişti. Hz. Ali, bunları söyledikten sonra halifenin yanından çıkmış, evine dönmüştü. Bkz. Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb Ya’kûbî, *Târîhu’l-ya’kûbî*, (Beyrût: Şirketu’l-A’lemî li’l-Matbûât, 2010), 2/69; İbn A’sem, *Kitâbu’l-futûh*, 374.

⁷⁷ Hz. Osman ile Abdullah b. Mesûd arasındaki İslâm kardeşliği hukukuna ve samimiyetine dair bkz. Tâculkurrâ, Ebu’l-Kâsım Tâculkurrâ Burhânuddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî, *Garâ’ibu’t-tefsîr ve ‘acâ’ibu’t-te’vîl*, (Beyrût: Muessetu Ulûmi’l-Kur’ân, ts.), 2/1175.

⁷⁸ İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîneti’l-Munevvere*, 1099-1100.

⁷⁹ Konuya dair geniş bilgi için bkz. Muhammed Mutevellî eş-Şa’râvî, *el-Havâtır havle’l-Kur’âni’l-Kerîm*, (Kâhire: Matbaatu Ahbâr el-Yevm, ts.), 8/4804; Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Munîr*, 9/267; Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretu’n-nebevîyye*, (Kâhire: Şirketu’t-Tibâa el-Fenniyye el-Muttahida, ts.), 2/192; Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, (Kâhire: Dâru’l-Hadis, 2006), 1/337.

Düşmana karşı üçte bir oranında az olmalarına rağmen Müslümanların Bedir'de muzaffer oldukları herkesin malumudur. Hz. Peygamber'e yaptığı bu teklifle ne Hubâb b. Münzir kabalık yapmış ne Hz. Peygamber üsve-i hasene yani rol model olmaktan çıkmıştır.

Doğrusu, Hz. Osman hakkında rivayet edilen olumsuzlukları sıralama taraftarı değildir. Yukarıda zikrettiğimiz tablolar, Seyyid Kutub tarafından bilinmesine rağmen onun, Hz. Osman hakkında ne denli takdir ve sitayişle söz ettiğine bakmak istiyoruz.

8.Seyyid Kutub'un, Eserlerinde Çizdiği Hz. Osman Resmi

Seyyid Kutub'un, eserlerinde çizdiği Hz. Osman resmine ilmî manada dikkat edildiğinde, Magrâvî'nin Kutub için söyledikleriyle uyuşmadığı görülecektir. Aynı dikkat ile bakılıp analiz edildiğinde Kutub'un, Hz. Osman hakkında hep iman kardeşliği hukuku çerçevesinde düşündüğü, yanlışlarını söylemekle beraber onu incitecek hakaretimiz itham ve söylemlerden uzak durduğu müşahede edilecektir. Ama Magrâvî için aynısını söylemek, maalesef mümkün olmamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Magrâvî, Hz. Osman'ın bazı hatalarını yazdı diye Kutub'u "sapkın, bütün kötülüklerin odağı" şeklinde ilan etmektedir.

Seyyid Kutub, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Emevî ailesinin, özellikle Hakem b. Âs ile oğlu Mervân'ın, halifenin yumuşak huylu olmasını istismar ederek yönetimde belirleyici rol oynadıklarını söylemiştir. Aslında onun bu ifadeleri, bir iddia değil aksine bir durum tespiti olarak kabul edilmelidir. Nitekim onun dedikleri, daha önce birçok kimse tarafından dile getirilmiştir. Durum bu merkezde iken Seyyid Kutub'un, Hz. Osman hakkında hep hayırhah davrandığı, onun için sadece "yaşlı" nitelemesinde bulunduğu bilinmektedir.

Seyyid Kutub'un Hz. Osman'a dair vurguladıklarına geçmeden önce onun gerek yönetici gerekse yönetilen olsun, Müslüman insana bakışı şöyledir:

"Allah'ın metodu, değerleri ve ölçüleri değişmezdir. İnsanlar ya ondan uzaklaşır veya ona yaklaşırlar. Düşünce ve sistemin esasları konusunda yanılabilir, doğruyu bulabilirler. Ancak, onların hataları bu metodun hesabına yazılamaz, sabit değer ve ölçülerini değiştiremez. İnsanlar, tasavvur ve davranışlarında hata işlediklerinde hatalı nitelenecek olan insandır, metodun kendisi değildir. Dolayısıyla ilahi nizam da derecesi ve statüsü ne olursa olsun, insanların hatalarını ve sapmalarını göz ardı etmez. Sapmalarını hoş görsün diye kendisi de sapmaz. Şahısları aklamak için metodu değiştirmek gerekmez. Çünkü metot, kişilerden daha yüce ve daha kalıcıdır. Onların yaptıkları ne İslâm'a ne İslâm tarihine mal edilir. Ancak mensuplarına mal edilebilir. Doğrusu İslâm tarihi, Müslümanların tarihi değildir. İslâm tarihi, İslâm'ın gerçek anlamda insanların tasavvurlarında, davranışlarında, hayat tarzlarında ve toplumsal düzenlerinde tatbik edilme sürecidir."⁸⁰

Seyyid Kutub, Hz. Osman için "Allah ondan razı olsun" dedikten sonra ölümü ile sonuçlanan ve ondan sonra baş gösteren iç çekişmelerde göze çarpan fitne olayında halk kitlelerini kışkırtan, dağınık kitleleri birleştiren ve doğru yanlış haberler yayan kimselerin, Yahudiler olduğunu söylemiştir.⁸¹

⁸⁰ Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, (Kâhire: Dâru's-Şurûk, 2003), 1/533. Mevdudî ise Seyyid Kutub'un görüşlerini tamamlayan şu ifadeleri zikretmiştir: "Sahabiler de insandı. Durumları itibariyle beşer üstü olmaktan uzak idiler. İnsanlar, nebi ve peygamberler hariç, masum değildir. Yani insanlar hata işleyebilir. Masumluk vasfı, sadece peygamberlere mahsustur. Bu itibarla masum olmayanların hata ve günahlardan münezzeh oldukları söylenemez. "Bu insan, asla günah işlemez" denemez. Bazıları, büyük insan dediğimiz kimselerin yanlışlarını gördüğünde, artık onların büyüklüğü ortadan kalktığını düşünüyorlar. Benim görüşüm, bu inanışın tam tersidir. Bence peygamberlerden başka herkes hata işleyebilir, yanlış yapabilir. Söz konusu hata ve günahlar, onun şanına, büyüklüğüne ve şöhretine hâlel getirmez. Onun için insanların hatalarına hata demeliyiz. Aksi takdirde onların hatalarını görmezden gelmek, onlara kötülük yapmak demektir. Böyle bir durumda ne olayları tahkik edebiliriz ne doğru ve isabetli bir sonuca varabiliriz." Mevdudî, *Hilafet ve Saltanat*, 409-410.

⁸¹ Bkz. Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, 2/961.

Aynı eserinin başka bir yerinde ise takdir ettiği bir rivayeti Kurtubî'den iktibas etmiştir: “*Kin, cennet kapılarının üzerinde develerin çöktüğü yerler gibi durur. Allah onu müminlerin gönüllerinden söküp atmıştır.*” Hz. Ali'nin şöyle dediği rivayet edilir: Ben, Osman, Talha ve Zübeyir'in yüce Allah'ın, haklarında “Kalplerinde kin-kıskançlık kalıntılarını söküp atarız” dediği kişilerden olmalarını ümit ederim.”⁸²

Kutub, eserinde Tebük savaşı öncesinde binek hayvanı bulamayan mücahitlere binek hayvanı temin etmede malını infak edenlerin başında Hz. Osman'ın -Allah ondan razı olsun- geldiğini söylemiştir.⁸³ Onun büyük bir meblağ para harcadığını⁸⁴, hiç kimsenin onun kadar harcamada bulunmadığını ifade etmiştir. Daha sonra ise Osman b. Affan'ın -Allah ondan razı olsun- iki yüz tam teçhizatlı deveyi savaş teçhizatı için bağışladığını eklemiştir.⁸⁵

Seyyid Kutub, Hz. Osman hakkında Zemahşeri'den bir bilgiyi aktarmıştır: Zemahşeri, Hz. Osman'ın, malını hayır hasenat yolunda harcadığını nakletmiştir. O, eserinde Hz. Osman'ın sütkardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Sarh'ın bir gün kendisine “Yeter artık, nerede ise hiçbir şeyin kalmayacak, bütün malını kaybedeceksin” dediğini; bunun üzerine Hz. Osman'ın ona “Çok günah ve kusurum var. Ben, hayır yaparak Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak istiyorum. Dilerim ki rabbim, beni bağışlar” diye cevap verdiğini zikretmiştir. Daha sonra aynı kişinin, Allah yolunda azıcık infak ettiği sonra ise fakir düşerim endişesinden infaktan vazgeçtiğini söylemiştir. Zemahşeri, “*Gördün mü yüz çevireni. Biraz verip sonra vermemekte direneni?*”⁸⁶ ayetlerin tefsirini yaparken, infaktan vazgeçen kişinin Hz. Osman olduğunu iddia etmiştir.⁸⁷

Seyyid Kutub, Zemahşeri'nin bu yorumunu ele almış, analiz etmiştir. Kutub, Zemahşeri'nin, “*Keşşâf*” adlı tefsirinde Hz. Osman hakkında anlattığı hikâyenin hiçbir dayanağının olmadığını, söz konusu rivayetin tamamen batıl olduğunu söylemiştir. Seyyid Kutub, ayrıca Hz. Osman gibi cömert bir kişinin, böyle yapacağını düşünemeyeceğini vurgulamıştır.⁸⁸

Kutub, tefsirinde Hz. Osman'ın cömertliğine dair şu bilgileri aktarmıştır:

“*Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Peygamber'in haram kıldığı şeyleri haram saymayan ve gerçek dini benimsemeyen Yahudi ve Hıristiyanlar ile size boyun eğip kendi elleri ile cizye verene dek savaşınız*”⁸⁹ ayeti indiğinde Hz. Peygamber, sahabilerine Bizans ile savaşmaya hazırlanmaları emrini verdi. Zenginleri, binek hayvanı olmayan yoksul mücahitlere binek temin etmeye ve infakta bulunmaya teşvik etti. Bazı zenginler, Allah rızasını kazanmak için bineksiz mücahitlere binek temin ettiler. Malını harcayanların başında Hz. Osman geliyordu. O gün, hiçbir kimsenin harcamadığı ölçüde büyük bir meblağ harcamıştı. İbn Hişâm'ın (ö.218/833) dediğine göre Hz. Peygamber, onun hakkında “*güvendiğim bir adam*” demiş, Hz. Osman'ın Tebük savaşı için hazırlanan ordu için, bin (1000) dinar harcadığını ve bu nedenle “*Allah'ım Osman'dan razı ol; çünkü ben ondan razıyım*” diye buyurmuştur. Abdullah b. Ahmed (ö.290/903) babasına ait *Müsned* adlı hadis kitabında, Abdurrahman b. Habbâb es-Sulemi'ye (ö.73/692) dayanarak şöyle rivayet etmiştir: “Hz. Peygamber, Müslümanlara hitap ederek Tebük ordusuna yardım etmeye çağırırdı. Bunun üzerine Osman b. Affan -Allah ondan razı olsun- ayağa kalkarak

⁸² Kutub, Fî zilâli'l-Kur'ân, 3/1293.

⁸³ 9/630 yılında vuku bulan bu olay, çok sıcak ve kıtlık bir döneme denk geldiğinden, İslâm tarihinde “Ceyşu'l-usre” (Kıtlık/Zorluk Ordusu) diye adlandırılmıştır. Aynı zamanda bu sefere Gazve-i usre de denilir. Kur'ân, bu zor seferden “Sa'at-i'l-usreti” (Tevbe, 9/117) diye söz etmiştir.

⁸⁴ Bkz. *Ebü Hafs Siracuddin Ömer b. Ali b. Adil en-Nu'manî, el-Lubâb* fi ulûmi'l-kitâb, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 4/383. Bazı kaynaklar ise onun Tebük savaşı için biner (1000) deve ve dinar infak ettiğini kaydetmiştir. Bkz. İbn Atıyye *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/93. Ebü Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, V/517.

⁸⁵ Kutub, Fî zilâli'l-Kur'ân, 3/1724-1725. Daha geniş bilgi için bkz. Hacı Çiçek, *Dünden Yarına Nifâk Psikolojisi (Kripto Unsurlar)*, (Şanlıurfa: Elif Matbaası, 2017), 135-143.

⁸⁶ Necm, 53/33-34.

⁸⁷ Bkz. Ebu'l-Kâsım Mahmûd Zemahşeri, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzil ve uyûni'l ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, (Beyrût: Dâru'l-Kuttâbi'l-Arabî, 1987), 4/427.

⁸⁸ Kutub, Fî zilâli'l-Kur'ân, 6/3414.

⁸⁹ Tevbe, 9/29.

"Benden tam teçhizatlı yüz deve" dedi. Hz. Peygamber, konuştuğu minberden bir basamak indi ve tekrar Müslümanları yardıma çağırdı. Bu sefer Hz. Osman "Benden tam teçhizatlı yüz deve daha" diye seslendi. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in ellerini açtığını gördüm ve "Bundan sonra ne yaparsa yapsın, Osman'a sorumluluk yoktur" dediğini duydum. Seyyid Kutub, Hz. Osman hakkında sitayişle bahsettiği bu tablodan sonra hadisi, Muhammed b. Yesâr aracılığıyla Ebû Davud et-Tayâlisi'den Tirmizi'nin rivayet ettiğini söylemiştir.⁹⁰

Seyyid Kutub, başka bir eserinde de Hz. Osman hakkında şunları kaydetmiştir:

Medine'de kıtlık olduğu bir sırada Hz. Osman'ın, halifelikten önce Şam'dan gelecek bir kervanı vardı. Müslümanlar büyük bir sıkıntı içindeydi. Kervan, bin (1000) deveden oluşuyordu; yükü ise buğday, zeytinyağı ve kuru üzümdü. Tüccarlar, gelen ticaret eşyasını satın almak için onun yanına koştular. Tüccarlar:

- "Sana gelen bu kervanın mallarından bir miktar bize sat! İnsanların ihtiyacını biliyorsun." Hz. Osman:

- "Olur, memnuniyetle, der. Bana ne kadar kâr vereceksiniz?" Tüccarlar:

- "Bir dirheme, iki dirhem." Hz. Osman:

- "Sizden daha iyi alıcım var, daha fazla kâr veren var." dedi.⁹¹ Tüccarlar:

- "Ya Ebâ Amr (Hz. Osman'ın künyesidir), Medine'de bizden başka tüccar bulunmamaktadır. Bizden önce de sana gelen olmadı. Bizden daha fazlasını veren kim?" Hz. Osman:

- "Allah, bana her bir dirhem karşılığında on dirhem verdi. Siz, daha fazlasını verebilecek misiniz?" Onlar:

- "Hayır", diye cevap verirler.

Hz. Osman ondan sonra, bu gelen kervanı, deve ve yükleriyle birlikte yoksul Müslümanlara Allah rızası için sadaka vereceğine dair Allah'ı şahit tuttu.⁹²

Seyyid Kutub, Hz. Osman'ın şehit edilmesi nedeniyle İslâm birliğinin büyük oranda sarsılmasında Yahudilerin payı olduğu kanaatindedir. Ona göre Moğolların Bağdat'a saldırarak İslâmî halifelik rejimini yıkmalarının arkasında yine Yahudiler vardır. Kitap ehlinin diğer kanadını oluşturan Hıristiyanların da saldırganlıkta Yahudilerden farklı olmadığı görüşündedir.⁹³ Kutub'un tespitine göre onların İslâm'a karşı yürüttükleri çirkin savaş, o gün bugündür devam etmektedir. Dün, İslâm ordusu içine şüphe ve desise sokmaya çalışanlar, onlardır. Medine'de Muhacir ile Ensar'ı birbirine düşürme planları yapanlar, onlardır. Evs ve Hazrec kabilelerinin arasına fitne koyanlar, onlardır. Onların İslâm'a olan kin ve adavetleri, şu ana kadar dinmemiş, sona ermemiştir. Son hilafet (Osmanlı) devletine karşı iğrenç savaşa girenler, "hasta adam" dedikleri ülkeyi paramparça eden ve aralarında paylaşanlar, yine onlardır.⁹⁴

Görüldüğü üzere Seyyid Kutub, genel anlamda Hz. Osman'ı takdir etmiş, onun fedakârlıklarını övmüş ama "emr-i bi'l-ma'ruf nahyi ani'l-münker" ve "hakkı ve sabrı tavsiye etmek" bağlamında, iman kardeşliği çerçevesinde onun hatalarını dile getirmiştir.

⁹⁰ Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, 3/1723-1724.

⁹¹ Hz. Osman, bu cevapla "Kim, bir iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır" (Enâm, 6/160) ayetine telmihte bulunmuştur.

⁹² Bkz. Kutub, *el-Adâletü'l-İçtimâiyyetu fî'l-İslâm*, 150-151. Ayrıca bkz. İbn Kesir, *Tefsîr*, 4/235; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 2/901. Zaten Hz. Osman, cömertliğinden ötürü Muhadram şairlerden Kesir b. Abdullah en-Nehşeli tarafından övülmüş ve "Kervan sahibi olarak Osman b. Affan, ne iyi bir arkadaştır!" diye taltif edilmiştir. Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3/600.

⁹³ Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, 3/1612.

⁹⁴ Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, 6/3557.

SONUÇ

Malum olduğu üzere ilm-i cedelin yani tenkit ilminin Batı dilindeki adı kritik yapmadır. Özellikle ilmî ve akademik bağlamda yapılan bir tenkitten, iyi niyetin bulunması, takip edilen üsluba oldukça dikkat edilmesi, şahıslardan daha çok, düşüncenin tenkit edilmesi, kendi fikirleriyle örtüşmedi diye muarızın fikirlerine ön yargıyla yaklaşmaması ve muarızı, kendisinde bulunmayan nitelikler ile yaftalamaması gerekir.

Günümüzde Seyyid Kutub'un lehinde ve aleyhinde kaleme alınmış kitap ve makalelere dikkatlice bakıldığında, onun kadar göklere çıkarılmış ve yine onun kadar yerden yere vurulmuş başka bir kalem erbabı bulunmamaktadır. Durum bu merkezde iken onun Kur'an ve sünnetten anladıklarını, kimsenin kınamasından çekinmeyerek olduğu gibi açıklaması karşımızda durmaktadır. Kendisi, söyledikleri ve tefsirini yaptığı ayetler konusunda başkalarının kınamasına aldırış etmeyeceğini birçok kere vurgulamıştır. Onun neredeyse tek derdi, Kur'an ve sünnet doğrultusunda toplumda sosyal adaletin gerçekleşmesi ve toplumun esenliğe kavuşması olmuştur.

Kutub'a göre sosyal adaleti anlamak ve Kur'an'ın ilke ve prensipleri doğrultusunda örnek bir nesli yetiştirmek için, "kâinat, hayat ve insan" üçlüsüne dair İslâm'ın yani Kur'an'ın bakış açısının kavranması gerekir. Bunun tahakkuku için ise dikkatlerin Kur'an'a odaklanması ve Hz. Peygamber'in hayatında yaşadıklarına başvurulması zorunluluğu vardır.

Her ilim ehlinin, birer insan olduğunu, doğruları olabileceği gibi yanlışlarının da olabileceğini gözden irak tutmamak esastır. Zira hiçbir ilim sahibi, bir başkasının kopyası olamaz, olmamalıdır. Her müellifin bu minval üzere okunması gerektiği gibi Seyyid Kutub da öyle okunmalıdır. Kimi görüşleri kabul; kimi görüşleri reddedilebilir. Onu -çok iyi niyetle söylemiş olsa bile- bazı yorum ve tevillerinden hareketle Magrâvî gibi "bütün kötülüklerin odağı" veya "bütün kötülükleri kendisinde toplayan sapık kimse" diye yaftalamak, İslâm düşüncesinden kaynaklanan cedel ilminin kriterleriyle tabana tabana zıt bir durumdur. Zira herkes, kendisinin yorumlarıyla örtüşmeyen yorum sahiplerini, Magrâvî metoduyla eleştirmeye yeltenirse ilim sahasında hiç kimse kendini "kötü" ve "sapık" diye yaftalanmaktan kurtaramayacaktır. Bu ise ilim dünyasında kaosun baş göstermesine neden olacaktır.

Birçok müfessir ve mütefekkir, Hz. Musa için "öfkeli" "tez canlı" nitelemesi yapmasına rağmen Magrâvî'nin, aynı nitelemeyi yapan Seyyid Kutub'u yerden yere vurması, onu "*Müslüman Kardeşler ekolünün yetiştirip ortaya çıkardığı sapık*", "*bütün büyük kötülükleri kendisinde toplayan kişi*" diye yaralaması oldukça manidardır.

Dikkat edilirse Magrâvî, bu eleştirisini Seyyid Kutub ile sınırlamamış, onun müntesip olduğu ve birçok İslâm ülkesinde legal siyasi çalışmaları olan *Müslüman Kardeşler* gibi köklü bir kanaat çevresini topyekûn tekdîr ve tezyif etmiştir.

Sahabenin bile bütün konularda görüş birliği içinde olduğu söylenemez. Şayet bir mesele, itikadî boyutta değilse, Kur'an'ın manyetik alanından çıkmamak ve iyi niyetini korumak kaydıyla farklı yorum ve argümanları müsamaha ile karşılamak olmalıdır. Çünkü ehl-i kibleyi, farklı düşündüğünden ötürü tekfir etmek caiz değildir. Durum bu merkezde iken sadece Kur'an ve sünnetin kardeşlik hukuku çerçevesinde yaptığı yorumları nedeniyle merhum bir insanı, en ağır sıfatlar ile itham etmek, bu dünyada "helalleşme" ihtimalinin olmadığı gerçeğini de hesaba katar isek, bir haksızlık ve kul hakkı sayılmaz mı? Unutulmasın ki idarî mekanizma oldukça kaygan bir zemine sahiptir; iyi, dürüst ve samimi olmak ile son derece muktedir bir idareci olmak birbirinden farklı şeylerdir.

KAYNAKÇA

Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1982.

Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer. *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.

- Bagavî**, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferra. *Meâlimu't-tenzil fî tefsiri'l-Kur'an*. Beyrût: Dâru İhyâ et-Turâsi'l-Arabî, 1999.
- Brockelmann**, Carl. *İslam Devletleri ve Milletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Buhârî**, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil. *Sâhîhu'l-Buhârî*. İstanbul: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1979.
- Çiçek**, Hacı. *Dünden Yarına Nifâk Psikolojisi (Kripto Unsurlar)*. Şanlıurfa: Elif Matbaası, 2017.
- Ebû Abdurrahman el-Garbî**, Ali b. Sâlih es-Sûsî. *el-Muarrib fî fadhi ruûsi'd-delâl ve'l-fitne ve't-tekfîr bi'l-mağrib (el-Fa'ru'l-fârr Muhammed b. Abdurrahman el-Magrâvî)*. Rabât/Fâs: Silsile Fadhi Ehli'l-Ahvâ, 2006.
- Ebû Dâvûd**, Suleymân b. Eş'âs. *Sunen*. thk. M. Muhyiddîn Abdulhamid. Riyâd: Dâru'l-Fikr, ts.
- Ebû Hayyân el-Endelusî**, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-muħû*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Ebû Zehra**, Muhammed. *Zehretu't-tefâsîr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr el-Arabî, ts.
- Ebyârî**, İbrâhîm b. İsmâil, *el-Mevsû'atu'l-Kur'âniyyetu'l-muyessere*. Kâhire: Muessesetu Sicilli'l-Arab, 1984.
- Ezherî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî. *Tehzîbu'l-luga*. thk Muhammed Avd Mu'rib. Beyrût: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, 2001.
- Ferâhîdî**, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr. *Kitâbu'l-ayn*. Kâhire: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.
- Feyyûmî**, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî. *el-Mişbâhu'l-munîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr li'r-râfi'i*. Beyrût: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.
- Fığlalı**, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.
- Heysemî** Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân. *el-Makşadu'l-'Alî (a'lâ) fî zevâ'idi Ebî Ya'lâ el-Mevsûlî*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Hicâzî**, Muhammed Mahmud. *et-Tefsîru'l-Vâdih*. Beyrût: Dâru'l-Ciyl el-Cedîd, 1993.
- İbn Abdî'l-Hakem**, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman. *Futûhu Mısr ve'l-Mağrib*. Kâhire: Mektebetu's-Sekâfe ed-Diniyye, 1994.
- İbn A'em**, Ebû Muhammed Ahmed. *Kitâbu'l-Futûh*. Beyrût: Dâru'l-Advâ, 1991.
- İbn Âşûr**, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnusî. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tûnus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Atıyye el-Endelusî**, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib el-Muhâribî. *el-Muħarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Ebû Bekr el-Endelusî**, Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ. *et-Temhîd ve'l-Beyân fî Makteli's-Şehîd Osmân b. Affân*. Katar: Dâru's-Sakâfe, H/1405.
- İbn Fâris**, Ebu'l-Hüseyin Ahmed. *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*. Beyrût: Dâru'l-Ciyl, 1991.
- İbn Hişâm**, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. Kâhire: Şirketu't-Tibâa el-Fenniyye el-Muttahida, ts.
- İbn Kesîr**, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmail b. Şihâbuddîn. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Samî b. Muhammed Selâme. Riyâd: Dâru't-Tayyibe, 1999.
- İbn Kesîr**, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmail b. Şihâbuddîn. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Ammân: Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, ts.

- İbn Kuteybe**, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kâhire, el-Heyetu'l-Mısriyye, 1992.
- İbn Manzûr**, Ebû Fadl Cemâluddîn Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1300.
- İbn Sa'd**, Ebû Abdullâh Muhammed. *et-Tabâkatu'l-Kubrâ*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Şebbe**, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyri. *Târîhu'l-Medîneti'l-Munevvere*. Beyrût: Dâru't-Turâs, 1990.
- İbnu'l-Esir**, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed el-Cezeri. *el-Kâmil fi't-Târih*. Beyrût: Dâru'l-Kuttâb el-Arabî, 1997.
- İbnu'l-Verdi**, Ömer b. Muzaffer b. Ömer b. Muhammed. *Târîhu İbni'l-Verdi*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996.
- İsferâyîni**, Ebu'l-Muzaffer İmâduddîn Şehfûr b. Tâhir. *et-Tefsîr fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Fırkati'n-Nâciye ani'l-Fıraki'l-Hâlikîn*. Beyrût: Alemu'l-Kutub, 1983.
- Kılıç**, Ünal. Hz. Ömer'in Valilerini Denetime Tabi Tutması. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. 2. Cilt, (Sivas, 2018), 165-187.
- Kirmânî**, Tâculkurrâ, Ebu'l-Kâsım Burhânuddîn Mahmûd b. Hamza. *Garâ'ibu't-Tefsîr ve 'Acâ'ibu't-Te'vil*. Beyrût: Muessetu Ulûmi'l-Kur'an, ts.
- Kurtubi**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu'li Ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Bardûni-İbrâhîm Utfayş. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1964.
- Kutub**, Seyyid. *Meâlimu fi't-Tarîk*. Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1979.
- Kutub**, Seyyid. *el-Adâletu'l-İçtimâiyyetu fi'l-İslâm*. Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1995.
- Kutub**, Seyyid. *Fi Zilâli'l-Kur'an*. Kâhire: Dâru's-Şurûk, 2003.
- Kutub**, Seyyid. *et-Tasvîru'l-Fennî fi'l-Kur'an*. Kâhire: Dâru's-Şurûk: 2004.
- Magrâvî**, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman. *et-Tadabbur ve'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an bi Sahîhi's-Sunen*. Beyrût: Mektebetu Mişkât el-İslâmiyye, 2014.
- Magrâvî**, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman. *el-Mufessirûn Beyne't-Te'vil ve'l-İsbât fi Âyâti's-Sifât*. Beyrût: Muessetu'r-Risâle, 2000.
- Makdisî**, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed'u ve't-Târih*. Kâhire: Mektebetu's-Sekâfe ed-Dîniyye, ts.
- Makrizî**, Ebu'l-Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. Ali. *İmtâu'l-Esmâ bimâ li'r-Resûl mine'l-Ahvâl ve'l-Emvâl ve'l ve'l-Hafede ve'l-Metâ*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999.
- Mâverdî**, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *Tefsîru'l-Kur'an (en-Nuket ve'l-Uyûn)*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- Mevdûdî**, Ebu'l-Ala. *Hilafet ve Saltanat*. çev. Ali Gencer. İstanbul: Hilal Yayınları, 2011.
- Mukâtil b. Suleymân**, Ebu'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdi. *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şahhata. Beyrût: Dâru İhyâ et-Turâs, 2002.
- Muslim**, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Haccâc. *Sahîhu Muslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Nesefî**, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*. thk. Yusuf Ali, Bidîvi. Beyrût: Dâru'l-Kelim et-Tayyib, 1998.
- Nisâbüri**, Nizâmuddîn Hasen b. Muhammed b. Huseyn el-A'rec en-Nisâbüri. *Garâibu'l-Kur'an ve Regâibu'l-Furkân*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996.

- Nu'mânî**, Ebu Hafs Siracuddin Ömer b. Ali b. Adil. *el-Lubâb fî Ulûmi'l-Kitâb*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Ömer**, Ahmed Muhtâr Abdulhamîd. *Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyye el-Muâsıra*. Kâhire: Alemu'l-Kutub, 2008.
- Öz**, Mustafa. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Râzî**, Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrût: Dâru İhyâ et-Turâsi'l-Arabî, 1999.
- Rızâ**, Reşid. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*. Kâhire: Heyetu'l-Mısıriyye, 1990.
- Sa'lebî**, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbüri. *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 2002.
- Şa'râvî**, Muhammed Mutevelli. *el-Havâtır Havle'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Matbaatu Ahbâr el-Yevm, ts.
- Şevkânî**, Muhammed b. Alî. *Fethu'l-Kadîr*. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Taberânî**, Ebu'l-Kâsım Suleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-Evsat*. Kâhire: Dâru'l-Harameyn, ts.
- Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kurân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrût: Muessetu'r-Risale, 2000.
- Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*. Beyrût: Dâru't-Turâs, H/1387.
- Tirmizî**, Ebû İsa Muhammed. *Sunenu't-Tirmizî*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1980.
- Vâkidî**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *el-Megâzî*. Marsden Jones. Beyrût: Dâru'l-A'lamî, 1989.
- Yahyâ b. Sellâm**, Ebû Zekerıyyâ b. Ebî Sa'lebe et-Teymî. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. nşr. Hind Şelebî, Beyrût: 2004.
- Ya'kûbî**, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdülemîr Mahnâ. Beyrût: Şirketu'l-A'lemî li'l-Matbûât, 2010.
- Yazır**, Elmalılı Muhammed Hamdî. *Hak Dini Kuran Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yolcu**, Mehmet. Kur'an Işığında Tartışma/Muhaverenin Temel Kuralları ve Başarılı Yöntemi. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Diyarbakır: XI, (2009), 57-91.
- Zebîdî**, Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. Kâhire: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zehebî**, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lamî'n-Nubelâ*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Zemahşerî**, Ebu'l-Kâsım Mahmûd. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl*. Beyrût: Dâru'l-Kuttâbi'l-Arabî, 1987.
- Zemahşerî**, Ebu'l-Kâsım Mahmûd. *Esâsu'l-Belâga*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Zerzûr**, Adnân. *Mukaddimetu fî Usûli't-Tefsîr*. Beyrût: Muessetu'r-Risâle, 1972.
- Zuhaylî**, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîru'l-Munîr*, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muasır, 1991.
- <https://ar.islamway.net/scholar/1491/profile>
- <http://midad.com/scholar/44307>
- <https://ar.wikipedia.org/wiki>
- <http://howiyapress.com/>
- <http://m-noor.com/showthread.php?t=13361>